

اتراڊي ٻولي

ڊاڪٽر هدايت پريم

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
حيدرآباد - سنڌ

سنڌي ٻوليءَ جي جغرافيائي محاورن يا ٻولين جو مطالعو

سلسلي جو ڇهون ڪتاب

اترادي ٻولي

مصنف

هدايت پريم

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد سنڌ

1995ع

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري جا سڀ حق ۽ واسطا قائم

پهريون	: چاپو
مارچ 1995 ع	: سال
هڪ هزار	: تعداد
58/10	: قيمت

ملڻ جو هنڌ :

سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
نیشنل هاءِ وي - حيدرآباد سنڌ، پاڪستان.

۴

مرکزي ڪتاب گهر نمبر - 16
نسیم شاپنگ سینٽر - نسیم نگر
قاسم آباد، حيدرآباد- سنڌ .

هي ڪتاب ميسرس علمي پرنٽرز ڪراچي ڪمپوز ڪيو ۽ اداري پاران
اشاعتي نگران اميه لغاري ایجوکیشنل پريس ڪراچي مان ڇپرائي
حيدرآباد سنڌ مان پڌرو ڪيو.

عنوانن جي فهرست

صفحا	عنوان
۷	مهاڳ
۱۱	باب پهريون: اترادي ٻوليءَ جو تعارف ۽ حدون.....
۲۹	باب ٻيو: اترادي لهجن جي صوتياتي چنڊڇاڻ.....
۴۲	باب ٽيون: اترادي لهجن جي صرفياتي چنڊڇاڻ.....
۶۹	باب چوٿون: اترادي لهجي جي نحوياتي چنڊ ڇاڻ.....
	باب پنجون: اترادي لهجي تي سرائڪي، بلوچي ۽
۷۹	براهوي ٻولين جو اثر.....
۹۷	باب ڇهون: اترادي لهجي جو لوڪ ادب ۾ حصو.....
۱۲۵	باب ستون: اترادي لهجي جا خاص لفظ.....
۱۳۴	باب اٺون: اترادي لهجي جا پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح

ٻه اکر

سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق ڪرڻ جي سلسلي ۾ اهو ضروري آهي ته هن ٻهڳڻ ٻوليءَ جي مختلف لهجن تي ڪتاب تيار ڪرائي ڇپرايا وڃن. هن رڻا هيٺ ٻارهن ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪيا ويندا. هن وقت تائين پنج ڪتاب ڇپجي چڪا آهن، هيءَ ان سلسلي جو ڇهون ڪتاب آهي.

باقي ٻين لهجن تي ڪتاب تيار ٿي رهيا آهن؛ جهڙوڪ: ڪڇي - ناڙي جي ٻولي، ڪاڇي جي ٻولي، لاسي ۽ ڪوهستاني ٻولي، ڪڇي - سنڌي ٻولي وغيره.

چوڻي آهي ته ٻارهن ڪوهين ٻولي بي. واقعي سنڌ جي مختلف علائقن ۾ سنڌي ٻوليءَ جا ڪي خاص لفظ ۽ اصطلاح نظر ايندا. اهو سنڌي ٻوليءَ جو خزانو آهي، جنهن کي هڪ هنڌ گڏ ڪري ڪتابي صورت ۾ آڻڻ سان سنڌي ٻوليءَ جي وسعت ۽ شاهوڪاريءَ جو صحيح اندازو ٿي سگهندو.

سنڌ جي اتر واري علائقي جي ضلع جيڪب آباد جون سرحدون پاڪستان جي ٻن صوبن يعني پنجاب ۽ بلوچستان سان ملن ٿيون. سکر ضلعي جون حدون پنجاب کان علاوه هندستان سان ملن ٿيون.

سکر ضلعي جي پنجاب جي حدن واري شهرن ۾ سرائڪيءَ جو گهڻو اثر آهي، جڏهن ته جيڪب آباد ضلعي جي ڪن شهرن جي ٻوليءَ تي بلوچي ۽ براهوي جو اثر نمايان نظر ايندو.

هن ڪتاب ۾ اٺ باب آهن. پهرين باب ۾ اترادي ٻوليءَ جو تعارف ۽ حدون بيان ڪيل آهن. ٻئي باب ۾ اترادي لهجن جي صوتياتي ڇنڊ ڇاڻ ڪيل آهي. ٽين باب ۾ اترادي لهجي جي صرفياتي اصولن تي بحث ڪيل آهي. چوٿين باب ۾ اترادي لهجي جي نحوياتي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي وئي آهي. اترادي لهجي تي جيڪو سرائڪي، بلوچي ۽ برهمڻي ٻولين جو اثر آهي، سو پنجين باب ۾ مثالن ذريعي ظاهر ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ ريت ٻين ٻنن ۾ اترادي لهجي جو لوڪ ادب ۾ حصو، اترادي لهجي جا خاص لفظ، پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح ڏنا ويا آهن.

هيءُ ڪتاب محترم دوست هدايت پريم منهنجي گذارش تي چند مهينن ۾ تيار ڪري ڏنو، جنهن لاءِ آءٌ سندس ٿورائتو آهيان. هدايت پريم صاحب هن ڪتاب تي وڏي محنت ڪئي آهي، پڙهندڙ پڪ سان ان جو قدر ڪندا.

ڊاڪٽر نواز علي شوق
چيئرمين
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو

حيدرآباد سنڌ
8 مارچ 1995ع

مهاڳ

سنڌي ٻولي جي مکيه لهجن مان هڪ لهجو ”اُترادي“ به آهي، جيڪو اتر سنڌ ۾ رائج آهي. هن ڪتاب ۾ اترادي لهجي جو لساني جائزو ورتو ويو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي با اختيار اداري پاران هن مهل تائين ”سنڌي“ ٻوليءَ جي جغرافيائي محاورن يا ٻولين جو مطالعو جي سلسلي ۾ سنڌ جي مختلف خطن يا علائقن جي مکيه لهجن توڙي ننڍن محاورن جي باري ۾ پنج ڪتاب شايع ڪيا ويا آهن. هن مهل تائين انهن ڪتابن تي رکيل عنوانن ۾ ”ٻولي“ لفظ ڪم آندو ويو آهي. جڏهن اسين ”سنڌي“ کي ”سنڌي“ ٻولي چئون ٿا، ته شڪارپور، سبي، ماٿيلي، اُباڙي ۾ رائج ٻوليءَ کي سنڌيءَ جا ننڍا محاورا سڏڻ گهرجي. حقيقت ۾ ڪتابن جي عنوانن جو مفهوم به اهو ئي آهي. هيءُ ڪتاب ”اُترادي ٻولي“ لکڻ دوران آءٌ سوچيندو رهيس ته اترادي ٻولي ته نه آهي، ٻولي ته ”سنڌي“ آهي ۽ اترادي ان جو هڪ لهجو آهي ۽ ان ئي لهجي جا ٻيا ننڍا محاورا آهن؛ روهڙائي، شڪارپوري، اُباڙائي، لاڙڪاڻائي ۽ جيڪب آباد وغيره. تنهنڪري هن ڪتاب ۾ مون هر هنڌ ”اُترادي لهجو“ ڪري لکيو آهي. جيئن ته سنڌي ٻوليءَ جي با اختيار اداري پاران هن سلسلي جي ڪتابن جا نالا ائين ئي تجويز ڪيل آهن. يعني ته سبيءَ جي ٻولي، شڪارپور جي ٻولي، ٿر جي ٻولي وغيره.

تنهنڪري هن ڪتاب جو نالو مون به ”اُترادي ٻوليءَ“ ئي رهڻ ڏنو آهي.

اُترادي لهجو هڪ نهايت ئي پيارو لهجو آهي. ميانج ڀريل ٻولن وارو هيءُ لهجو جنم ڏينهن کان وٺي منهنجي ڪنن ۾ پيو. اتر سنڌ جي شهر روهڙيءَ سان واسطو اٿس. روهڙي سکر ۾ ٿي ته منهنجا ڳوٺ آهن. خيرپور ۽ ڀنڀر ڳوٺ جي شهرن سان پڻ نينهن جا ناتا اٿس، جتي گهڻائي عزيز قريب ۽ دل وارا دوست اٿس، جن وٽ اچڻ وڃڻ آهي. شڪارپور ۾ به ٻه ٽي سال رهيو آهيان. لکي در، هاڻي در، هزاري در، مطلب ته شڪارپور جا اٺ ئي در پيٽيا اٿس. جيڪب آباد پڻ ويندو رهندو آهيان، جت ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو، فتاح عابد، غلام رسول ڪلهوڙو، پيڻ ڊاڪٽر شڪنتلا سيواڻي ۽ ڊاڪٽر داد محمد خادم بروهي جهڙن دل گهرين دوستن سان گهڻيون ئي قرب ڪچهريون ٿينديون رهنديون آهن. اتر سنڌ جي ٻين شهرن جهڙوڪ شهداد ڪوٽ، ميرپور ماٿيلو، گمبٽ ۽ خيرپور ۾ پڻ نوڪريءَ سانگي ٿورو ٿورو عرصو رهيو آهيان. خيرپور ۾ رهڻ دوران ڊاڪٽر تنوير عباسي ۽ ڊاڪٽر الهداد پوهڻي سان ملاقاتون ٿينديون هيون. پوهڻو صاحب تن ڏينهن ڪامپر يهينسو هاءِ اسڪول جو پرنسپال هو. خيرپور ۾ گذاريل اهي ڏينهن ڏاڍا ياد ايندا اٿس. ويجهڙائيءَ ۾ سنڌ وطن کان دُور ست سمنڊ پار برطانيه ۾ ٻن سالن جو عرصو رهيم. اتي هڪ ڏينهن طارق عالم مهراڻ جو هڪ تازو پرچو آڻي ڏنو، جنهن ۾ تنوير عباسيءَ جا ”خيرپور جا هائڪو“ ڇپيل هئا. هائڪو ڇا هئا، بس ڇڻ خيرپور اکين اڳيان اچي وئي. هڪ ديس کان دور ٻيو تنوير جي سگهاري شاعري، هائڪو اصل دل ۾ پيهي ويا. چند هائڪو هت اوهان جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو. هنن هائڪن پڙهڻ سان اوهان پڻ اتر سنڌ جي نظارن مان لطف اندوز ٿي سگهندا.

آئي آ پــــن چڻ
سپن وٽن پن چاڻبيا
نــــر جو کچيءَ وٽ.

مير واه تـــــــي شام
سوني پاڻيءَ ڏي جهڪي
تالهنيءَ جي هڪ لام.

سائجهي سنجهيون ٿاپ
پــــريــــنءَ ڀر واه جي
ڪافــــيءَ جو آلاپ.

مير واه سان پــــنــــنــــڌ
ڪالهه هئا جيڪي پڪي
اڃ نــــم انهيءَ هنڌ.

پنج گلــــو ۽ شام
ويــــڻيءَ ۾ رابــــيل ۽
لب تي ڪنهن جو نام.

پــــريــــنءَ جو پاڙو
گهٽي گهٽي چڻ ڪاڪ آ
۽ پاڻــــي ٻــــاڙو.

گرمي گهٽ مڪيون
آرايون ڪنهندي چيائين
ڪجيون ڄاڻ پــــڪيون.

جون ۾ پــــچــــرن انــــگ
سنڌڙي انب ۽ ڪارڪون
هيءَ سونهري رنگ.

قــــلــــفــــيءَ وارو نيٺ
گهلي گاڏو ٻي بــــجي
بيٺو وٽ هــــيــــٺ.

اتر سنڌ جو علائقو، منهنجو پنهنجو علائقو آهي، جن پنهنجو وطن آهي، ديس آهي. اتان جي لهجي تي لکڻ مون پاڻ تي فرض سمجهيو، ۽ هيءَ ڳالهه مون لاءِ باعث افتخار پڻ آهي.

آءٌ پنهنجي پياري دوست ڊاڪٽر غلام نبي سڌائي جو بيحد گهڻو ٿورائتو آهيان، جنهن جو مڪمل سهڪار، ڪتاب لکڻ دوران رهيو، خاص طور، سنڌي ٻوليءَ تي براهوي اثرات ۽ اُترادي ٻوليءَ جي لوڪ ادب وارن موضوعن ۾ سڌائي صاحب مون سان هٿ وٺايو آهي. پنهنجي مانائتي استاد محترم ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب جو بيحد گهڻو مشڪور آهيان، جن جي همٿائڻ سان ئي آءٌ هيءَ ڪتاب لکي سگهيو آهيان، ۽ هي پنهنجي پيار جو پورهيو پڙهندڙن جي اڳيان پيش ڪريان ٿو.

هدايت پريم

سنڌ يونيورسٽي

ڄام شورو سنڌ.

فيبروري ۱۹۹۵ع.

باب پهريون

اتراڊي ٻوليءَ جو تعارف ۽ حدون

سنڌي ٻولي هڪ قديم ٻولي آهي، جنهن جون پاڙون تاريخي طور سنڌ ۾ ڪتل آهن، ۽ تهذيبي اعتبار کان سنڌو سڀيتا سان واڳيل آهن. سنڌي ٻولي ننڍي کنڊ جي مڙني مکيه ٻولين مان هڪ اهم ٻولي آهي. اڪثر عالمن سندس اصل نسل هند يورپي ٻولين جي خاندان ۽ انڊڪ گروهم سان ڏيکاريو آهي. هند يورپي خاندان جون ٽي شاخون آهن.

(۱) - يورپي،

(۲) - ايراني،

(۳) - هندي.

هندي شاخ ۾ بنگالي، آسامي، هندي، اردو، مرهٽي، گجراتي، سنگلي زبانون اچي وڃن ٿيون. سنڌي، پنجابي، ملتانِي، کشميري زبانون وري انهي آريائي زبان مان نڪتل ڏسجن ٿيون، جا ايراني ۽ هندي خاندان جي وچ واري ڪڙي هئي. اسان انهن جي خاندان کي ”سنڌو“ خاندان سڏي سگهون ٿا. (۱)

سنڌو خاندان کي اڪثر ماهرين لسانيات انڊڪ Indic ڪري پڻ لکيو آهي.

سنڌي ٻولي ننڍي کنڊ جي هڪ وسيع علائقي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ ڳالهائڻ واري هندو آباديءَ جي اڪثريت لڏي وڃي هندستان جي مختلف علائقن ۾ آباد ٿي. پاڪستان جي صوبي سنڌ، بلوچستان جي سبي ۽ لسٻيلي، پنجاب جي ماڇڪي ۽ ڀارت جي ڪڇ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات جي سرحدي حصن ۾ سنڌي ڳالهائڻ وارا موجود آهن. ”سنڌ“ هن ٻولي جو خاص خطو Main land، مادر وطن آهي. وڏي وسيع ايراضيءَ ۾ عام وهنوار ۽ سماجي ضروريات لاءِ سنڌي ٻولي ڪم اچي رهي آهي. تنهنڪري جاگرافيائي اعتبار کان سنڌي ٻولين جا ڪيترائي لهجا/محاورا/اڀياسائون/ Dialects آهن، جن جي لساني ڇنڊڇاڻ ڪجهه قدر ٿي چڪي آهي، پر اڃا گهڻو ڪم رهيل آهي.

ٻوليءَ ۽ لهجي ۾ ڪهڙو فرق آهي؟ مختلف محاورن لهجن جو پنهنجي ٻوليءَ سان ڪهڙو تعلق آهي؟ محاورن، لهجن ۾ موجود، صوتي، صرفي، نحوي فرق ڪهڙي اهميت رکن ٿا. مختلف لهجن ۽ محاورن جي حيثيت ڪهڙي ريت متعين ڪرڻ گهرجي. اهڙن سوالن جا جواب ڄاڻڻ لاءِ لسانيات جي شاخ لساني جاگرافي Dialectology جا مکيه اصول ڪار آمد ثابت ٿي سگهن ٿا. محاورا يا لهجا بلاشڪ ٻوليءَ جي اڀياس ۾ هڪ اهم جاءِ والارين ٿا.

هر زبان کي هڪ ملڪ ٿيندو آهي، جنهن جي گهٽ يا وڌ ايراضي ٿيندي آهي. انهيءَ ايراضيءَ اندر هڪ ئي زبان جا مختلف محاورا جدا جدا ڀاڱن ۾ موجود هوندا آهن. جن مان هر هڪ کي اُتان جي ”مقامي ٻولي“ Dialect سڏيو آهي. باريڪبينيءَ سان ڏٺو وڃي ته هر شخص جي ٻوليءَ جو طريقو بلڪل پنهنجو ۽ نرالو هوندو آهي. ان کي ذاتي زبان Idiolect چئي سگهجي ٿو، مگر اها آوازي، صرفي ۽ نحوي نگاهه کان ٻين جي ذاتي زبان کان نرالي نه هوندي آهي، جيڪي ان جا پاڙيسري، ڳوٺائي، شهري يا ويجهڙائي وارا هوندا آهن. سچ پچ ته زبان

نه رڳو هڪ شخص کان ٻئي تائين بدلجي ٿي، پر هر طبقي کان ٻئي طبقي تائين ڦري ٿي. جنهن حد تائين اتان جي رهاڪن جي ٻولي بنا ڦيرڦار جي چالو هجي، انهيءَ حد تائين ٻوليءَ جو هڪ محاورو سڏبو. جنهن حد کان ٻوليءَ ۾ ڪجهه ڦيرو معلوم ٿئي، انهيءَ حد کان ٻوليءَ جو ٻيو محاورو سڏبو. ايئن هر ٻوليءَ جا ٻه يا ٻن کان مٿي محاورا هوندا آهن. جن کي مقامي محاورا ۽ اڀياسائون سڏبو آهي، انهن مقامي ٻولين مان هڪ ٻولي جا علم ادب جي لحاظ کان ٻين مقامي ٻولين تي چائجي ويندي آهي، ۽ جنهن کي پڙهيل طبقو عام طرح سان استعمال ڪندو آهي، تنهن کي معياري زبان Standard dialect سڏبو آهي. روايت طور ۽ رسمي طرح تختگاهه جي پڙهيل ماڻهن جي زبان کي معياري زبان جو نمائندو سڏيو وڃي ٿو. ٿورڙن ماڻهن جي ٻوليءَ کي ننڍي ٻولي سڏيو وڃي ٿو. سنڌي زبان ۾ وچولي واري سنڌي معياري زبان آهي، ۽ باقي ٻيون سڀ ٻوليون، اترادي، لاڙي، ٿري، لاسي، ڪوهستاني ۽ ڪڇي وغيره مقامي ٻوليون آهن. (۲)

لسانيات جي نامور اسڪالر بلومفيلڊ لکيو آهي، ته جديد لسانيات ٻوليءَ جي مقامي تفاوتن کي وڏي اهميت ڏئي آهي. تحقيق مان ثابت ٿيو آهي ته مقامي ننڍين ٻولين جا آواز ۽ صرفي نمونا زبان جي ڪنهن پراڻي دور سان لاڳاپيل هوندا آهن ۽ سندن سڃاڻپ ڪيترائي روپ ٻين ٻولين جي روپن سان گڏ مس ٿيڻ سببان بدلجي چڪا هوندا آهن. (۳)

هر ٻوليءَ ۾ علائقائي فرق ضرور موجود آهي. ان فرق جي بنياد تي ئي ٻين/محاورن جي حيثيت متعين ڪئي وڃي ٿي. پر جيڪڏهن فرق سڌا ۽ سڌا جي لحاظ کان بنيادي آهي، ته اها ٻولي ئي ٻي هوندي. ان سلسلي ۾ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي لکي ٿو: ڪي ٻوليون اهڙيون آهن جيڪي مختلف ملڪن ۾ ڳالهائون وڃن ٿيون. ڪي وري قبيلن ۽ گروهن جون ٻوليون آهن. جيڪا ٻولي مختلف ملڪن يا

هڪ ئي ملڪ جي مختلف علائقن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، ان علائقي جي لحاظ کان ٿورو گهڻو فرق ٿئي ٿو. ٻولي جي مختلف محاورن ۾ سٽاءُ ساخت جي لحاظ کان بنيادي فرق هوندو ته اها جدا ٻولي ليکي ويندي. ساڳي ٻولي جي جدا جدا علائقن جي مقامي لهجي کي انگريزيءَ ۾ Dialect چئبو آهي، جنهن کي اسان لهجا، محاورا يا اڀياسائون چوندا آهيون (۴)“.

ٻوليءَ ۽ محاورن يا لهجي ۾ ڪهڙو فرق آهي، ان سلسلي ۾ ٻوٽي هيرانندائيءَ جا خيالات پيش ڪجن ٿا.

ٻولين جي ڇاڇ پڙتال ڪندڙ ماڻهو چون ٿا ته ٻوليءَ جا ٽي قسم آهن.

(۱) پاشا - اها ٻولي جنهن کي پڙهيل ماڻهن گهڙيو مڙهيو آهي، يعني Standard dialect

(۲) وپاشا - اها ٻولي جا هڪ گهيري ۾ رهندڙ رواجي ماڻهو ڳالهائين ٿا يعني Dialect

(۳) ٻولي - اها ٻولي جا گهر جا ڀاتي گهرن ۾ ڳالهائين ٿا. گهر ۾ بنا ڪنهن سجاوٽ، ملاوٽ، يا بناوٽ جي ڳالهائون ٿا. ان ۾ رنگ يا ڏيکاءُ نه آهي. Provincial dialect.

وپاشا کي انگريزيءَ ۾ ڊائليڪٽ ۽ هندي ۾ اڀياسا چئبو آهي. اهڙي ٻولي ڌرتيءَ جي هڪ وڏي گهيري ۾ ڳالهائڻ ۽ لکڻ ۾ ڪم اچي ٿي. پاشا، وپاشا ئي آهي، پر اها پڙهيل لکيل ماڻهن جي هٿ ۾ اچي تمام پڪي پختي ۽ پالش ٿيل بڻجي ٿي. پوءِ وپاشا ٿون ان کي پنهنجي راڻي ڪري مڃين ٿيون. جدا جدا وپاشا ڳالهائيندڙ ان ئي پاشا ۾ پستڪ لکڻ، پتر لکڻ يا راشتر جو ڪاروبار هلائڻ جو ڀيٽ ڪن ٿا. سنڌ ۾ حيدرآبادي سنڌي ”پاشا“ ئي ڪتب ايندي آهي. سنڌي پاشا جو ڪيتر سڄوئي سنڌ ۾ ڳڻو هو. شڪارپوري، سرائڪي، لاڙڪاڻي، وغيره

وڀاشائون آهن، جي جدا جدا ضلعن ۾ ڪتب اينديون هيون. وڀاشا جي حد جاگرافي مقرر ڪري ٿي، پر وڀاشا جي حد سڀيتا، سنسڪرتي ۽ ڀاونائون مقرر ڪن ٿيون. مرهٽي ٻوليءَ ۾ پڻ ڪوڪني، رتنا گري، يا برابري وڀاشائون آهن، پر انهن جي وڀاشا ٻولي واري وڀاشا آهي. مرهٽي وڀاشا کي پنهنجو مقرر ٿيل ننڍو ڪيتر آهي.

وڀاشا ۽ وڀاشا جو پاڻ ۾ گهرو سڀت آهي، ڇاڪاڻ ته وڀاشا کي اڳتي هلي وڀاشا جو پڌ ملي ٿو. هنڌيءَ ۾ برج وڀاشا، راجستاني، اوڌي، بهاري وغيره روپ آهن. سڀني کي هنڌي ئي ڪري پڪاريو آهي، پر اهي راشتر وڀاشا هنڌيءَ کان ڪجهه قدر ڦريل آهن. وڀاشا کي وڀاشا جو پڌ هيٺين سببن ڪري ملندو آهي.

۱- راج دربار طرفان فرمان جاري ڪري ڪنهن وڀاشا کي وڀاشا مقرر ڪيو وڃي، يا راجڌانيءَ جي وڀاشا ۾ راج ڪاروبار هلائڻ ڪري اها وڀاشا بڻجي وڃي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن خاص وڀاشا ۾ ڳالهائڻ وڌماڻهي ليکي ويندي آهي. رفت رفت اها وڀاشا بڻجي ويندي آهي. ڪڏهن ڪڏهن ڇاپلوسي ڪندي يا پنهنجو مطلب سڌ ڪرڻ لاءِ ڪي عملدار راجا کي پسند ايندڙ ٻولي ڪتب آڻيندا آهن، جيئن مغلن جي راج ۾ يا ميرن جي صاحبي ۾ ماڻهو فارسي ڪتب آڻيندا هئا. ڪڏهن وري جيتندڙ جي ڊپ وچان ماڻهو ان دواران قائم ڪيل ٻوليءَ کي تسليم ڪندا آهن.

۲- ڪنهن وڀاشا ۾ گهڻا پستڪ رچيا ويندا آهن. يا ڪو اهڙو پستڪ لکيو ويندو آهي جو لوڪ پري ٿي ويندو آهي ته اها وڀاشا، وڀاشا جو پڌ ماڻهندي آهي. جيئن ڪجهه وقت اڳ ۾ سورداس جي پستڪن ڪري برج وڀاشا ڪنهن وقت وڀاشا سڏجڻ ۾ ايندي هئي.

۳- جنهن ٻوليءَ جا ماڻهو ٻين مٿان ڏاڪو جهڙين، انهن جي ٻولي اڳتي هلي وڀاشا بڻجي ويندي آهي. سنڌ ۾ حيدرآبادين مان ڪي ميرن جا

ديوان بڻيا هئا، جنهن ڪري انهن جي عقل کي مڃي انهن جي ٻوليءَ کي پاشا ڪري مڃيو ويو.

۴- اڳين زماني ۾ ڪي ڌرم جا وڏا ڪنهن ٻوليءَ کي زور وٺرائيندا هئا. روم جي پادرين اتالين ٻوليءَ کي ڏاڍو زور وٺايو، جنهن ڪري اها پاشا بڻجي پئي.

مطلب اهوئي آهي ته پاشا هڪ قسم جي پرمائڪ ٻولي Standard language آهي، جنهن کي ساڳي علائقي ۾ يا قوم جا ماڻهو ساهتڪ ٻولي سمجهن، ان ۾ لکڻ پڙهڻ ۽ راج ڪاروبار جو ڪم هلائڻ ٿا (۵).

اتراڊي ٻوليءَ جون حدون

سنڌي زبان جي لهجن تي جاگرافيائي حد بندين جي لحاظ کان نالا رکيل آهن. اهو لهجو جيڪو اتر سنڌ يعني سري واريءَ ايراضيءَ ۾ ڳالهائبو آهي، تنهن کي سرائڪي لهجو سڏيو ويو ۽ اهو لهجو جيڪو لاڙ ۾ مروج آهي، تنهن تي لاڙي لهجو نالو رکيو ويو (۶). ٻيو مل مهرچند آڏواڻي لکي ٿو.

سر معنيٰ مٿو ۽ سرو معنيٰ مٿ يا مٿيون ڀاڱو. سنڌ جو اتر وارو پاسو، سنڌ توڙي سنڌونديءَ جي وهڪ جو مٿيون ڀاڱو آهي. انهن ٻنهي سببن ڪري اهو سرو سڏجي ٿو. ٻوليءَ جي مطلب لاءِ ٿلهي ليکي چئبو ته خيرپور رياست کان وٺي ويندي اهاڙي تعلقي جي ڇيڙي تائين ۽ سيوهڻ دادو کان وٺي سڄو لاڙ ڪاٺو ضلعو توڙي شهداد ڪوٽ ۽ جيڪب آباد وارو پاسو ڪشمور تعلقي جي ڇيڙي تائين ”سرو“ آهي ۽ اتي جي ٻولي ”سريلي“ سڏجي ٿي (۷)

موجوده تحريري محوري Standard dialect کي جن سياسي مجبورين ۽ اتفاقي حالتن جنم ڏنو، تن جو ذڪر هن ريت ڪري سگهجي ٿو ته اقتدار جي واڳ جڏهن ٽالپور اميرن جي هٿن مان ڪسجي وئي ۽ سنڌ ۾ برطانوي راڄ قائم ٿي ويو، تڏهن حيدرآباد ۽ گردنواح کي سياسي طور مرڪزي حيثيت حاصل ٿي ۽ سنه ۱۸۵۳ع ۾ سنڌ جي تعليم کاتي جڏهن سنڌي ٻوليءَ ۾ درسي ڪتابن جي ضرورت محسوس ڪئي، تڏهن اهو ڪم حيدرآباد جي پڙهيل ڳڙهيل ماڻهن جي سپرد، ڪيو ويو. هاڻي سوال آهي ته ان زماني ۾ جيڪڏهن انگريزن جي سياسي قوت جو مرڪز خيرپور يا سکر هجي ها، ته ڇا پوءِ حيدرآباد جي عالمن کان درسي ڪتاب لکرائجن ها! ظاهر آهي ته اهو ڪم پوءِ خيرپور يا سکر جي دانشورن کان ئي ورتو وڃي ها! ۽ لامحالہ اترادي محاورو ئي معياري درجو ماڻي ها! (۸).

لسانيات جي ڪن ماهرن اترادي محوري کي سويلي ٻولي سڏيو آهي، ڇو ته اها ٻولي سنڌ جي ان طبعي ڀاڱي ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، جنهن کي ”سرو“ ڪوٺجي ٿو. اها ڳالهه ڪنهن حد تائين ڪافي تسليم ڪجي، پر سري جي حدن کي اترادي محوري جون سرحدون سمجهڻ ڪنهن به حالت ۾ درست نه آهي. ڪنهن به خطي جي ”طبعي جاگرافي“ ۽ ”لساني جاگرافي“ ۾ حد في حد مطابقت اتفاقي ته ٿي سگهي ٿي پر عمومي طور تي ائين نه آهي (۹).

شيخ محمد فاضل پنهنجي ڪتاب ”ماڻهلي ۽ اباوڙي جي ٻولي“ ۾ پيرومل جو حوالو ڏيندي لکي ٿو:—

پيرومل آڏواڻي ”سري“ جي ٻولي جون جدون ٻڌائيندي چوي ٿو ته ٻوليءَ جي مطلب لاءِ ٿلهي ليکي چئبو ته خيرپور رياست پر اترادي محوري جي جاگرافي جي گهري مطالعي کان پوءِ پيرومل جي راءِ کي رڳو ٿلهي ليکي ئي قبول ڪري سگهيو، ڇو ته خيرپور ضلعي جي

اوپر واري وسيع ايراضي توڙي روهڙي، ميرپور ماٿيلي ۽ اباڙي تعلقن جي اڀرندي طرف واري پٽيءَ ۾ سنڌيءَ جو سنئون سڌو ٿري محاورو ڳالهايو وڃي ٿو. ٻئي طرف جيڪب آباد ۽ لاڙڪاڻي ضلعي جي اولهندي پاسي بلوچستان جي شورڻ ۽ سبيءَ واري علائقي ۾ به اترادي محاورو رائج آهي. اباڙي تعلقي جي اتر ۾ وري ماڇڪي جي ٻوليءَ جو گهڻو اثر آهي، اتان جي ٻوليءَ کي ”سرائڪي سنڌي“ ته سڏي سگهيو، پر ان کي اترادي ٻولي يا سريلي ٻوليءَ ۾ شمار ڪري نه سگهيو (۱۰)

پيرو مل جي لکڻ موجب سيوهڻ ۽ دادو سريلي ٻولين ۾ شامل آهن، پر پاڻ ئي اڳتي هلي دادو تعلقي کي وچولي ٻوليءَ ۾ شمار ڪري ٿو، سندس چوڻ آهي ته سري ۽ لاڙ جي وچ وارو ڀاڱو وچولو سڏجي ٿو جنهن جون حدون ڪنڊياري ۽ دادو تعلقن جي اتر واري ڀاڱي کان وٺي هيٺ ڪوٽڙيءَ تائين آهن. اهو سنڌ جو وچولو يعني وچ وارو ڀاڱو آهي، ۽ اتي جي ٻولي ”وچولي“ ڪوٺجي ٿي. حقيقت ۾ ٻوليءَ جي محاورن جون سرحدون متعين ڪرڻ انتهائي مشڪل ڪم آهي. جيستائين ٻوليءَ جي سڀني محاورن جو تفصيلي مطالعو نه ڪيو، تيستائين ڪنهن هڪ محوري جي پڪيڙ ۽ ايراضي متعلق وثوق سان ڪجهه چئي نه سگهيو. بس ايئن ڪشي چئجي ته ”اترادي محاورو“ لاڙڪاڻي، شڪارپور، جيڪب آباد، سکر ۽ خيرپور ضلعن تي پکڙيل آهي. البتہ اهي ايراضيون جي بلوچستان پنجاب ۽ هندستان سان بلڪل متصل آهن، تن ۾ سندن قريبي علائقي وارين ٻولين جو اثر آهي، جنهنڪري اتي ڳالهايل ٻولين کي نج اترادي محاورو سڏي نه سگهيو (۱۱).

سنڌي ٻوليءَ جي لهجن تي سڀ کان پهريائين ارنيسٽ ٽرمپ پنهنجي گرامر ۾ روشني وڌي آهي. هو صاحب لکي ٿو:

سنڌي جيڪا سنڌ جي حدن اندر ڳالهائي ويندي آهي، تنهن جا ٽي مکيه لهجا آهن. گرامر جي لحاظ کان تنهن ۾ ٻنهي ٿورو فرق آهي، پر

اچارڻ ۾ ڪافي فرق اٿن. زيرين سنڌ جو علائقو ۽ سامونڊي ڪنارو ۽ ڊيلٽا وارو علائقو آهي، اُتي جي لهجي کي ”لاڙي“ چيو وڃي ٿو. ”لاڙ“ لفظ اسر خاص نه آهي. لاڙ يعني لنهاري زمين. ”سرو“ لفظ پڻ ساڳي ريت ملڪ جي مٿاهين علائقي کي سڏجي ٿو. حيدرآباد جي اتر واري علائقي يعني اُڀر سنڌ جي لهجي کي سرائڪي يعني سري وارو چئجي ٿو. سنڌ جي ”ٿر“، يعني بياپان واري علائقي ۾ ”ٿاريلي“ لهجو رائج آهي، اهو نج محاورو نه آهي. سُرَن جي گهٽتائي به اٿس ته وينجن به تبديل ٿيل آهن. اُترادي لهجي (سري واري) اصليت برقرار رکي آهي ۽ اُچار پڻ نج ۽ نبار اٿس. اهڙي برتريءَ سبب اُترادي ماڻهن لاڙين لاءِ هيءَ محاورو گهڙيو آهي: لاڙ جو پڙهيو سو سري جو ڍڳو (۱۲)

جارج ابراهم گريئرسن سنڌي ٻوليءَ تي نهايت اهم ڪم ڪيو آهي، جيڪو لنگوئسٽڪ سروي آف انڊيا جي جلد اٺين جي پهرين حصي ۾ شامل آهي. ٽرمپ جي مٿين راءِ کيس معلوم هئي، ان جي باوجود به گريئرسن اُترادي لهجي کي بطور هڪ لهجو تسليم ڪرڻ لاءِ تيار نه آهي. سندس راءِ ۾: سنڌي ٻوليءَ جا ڇهه ڄاتل سڃاتل لهجا آهن: وچولي، سرائڪي، لاسي، لاڙي، ٿريلِي ۽ ڪڇي. پهريون يعني وچولو سنڌ جي وچين علائقي ۾ ڳالهايو وڃي ٿو. هي معياري لهجو آهي، ۽ ادب تحرير ڪرڻ لاءِ ڪم اچي ٿو. سرائڪي وچولي لهجي جو ئي هڪ نمونو آهي ۽ حقيقي طور لهجو نه آهي. صرف اچارن جو ٿورو فرق آهي، جيڪي سرائڪي ۾ تمام ڇٽائي سان اچاريا وڃن ٿا ۽ لفظي ذخيره ۾ پڻ ٿورو ئي فرق آهي. سنڌ ۾ ”سرو“ لفظ جي معنيٰ آهي ”مٿو“ ۽ سرائڪي معنيٰ مٿاهون، لاڙ يا لوئر سنڌ جي اتران وارو علائقو. سنڌين پاران سرائڪي (اُترادي) لهجو ٻوليءَ جو نج نبار نمونو تصور ڪيو وڃي ٿو.

ياد رکڻ گهرجي ته ”سرو“ نالو يعني مٿاهون ملڪ، هڪ نسبتي اصطلاح آهي، جيڪو مقامي طور مختلف معنائون رکي ٿو. جيئن

ٺي سنڌو ندي جي هيٺاهين طرف وڃيو، اوترو ٺي ”سرو“ علائقو وڌو هوندو يعني ته اهڙي لاڙ وارن لاءِ سرو يعني وچولي سنڌ ۽ اتر سنڌ جا سمورا علائقا ان ۾ اچي ٿا وڃن (۱۳) اڳتي هلي گريٽرسن لکي ٿو:

ٽرمپ پنهنجي گرامر ۾ بيان ڪيو آهي ته اڀر سنڌ ۾ هڪ تمليان لهجو، سرائڪي، ڳالهايو ويندو آهي. پر مون کي مليل نمونن مان اهو ثابت ڪونه ٿو ٿئي. مثلاً” حوالي طور خيرپور مان مليل نمونو پيش ڪريان ٿو. خيرپور جيڪا جاگرافيائي طور سريجي وچ ۾ آهي، اتان جي ٻولي حيدرآباد جي معياريءَ کان ڪنهن طرح به مختلف ڪونه آهي. شڪارپور ۽ اڀر سنڌ فرنيئر (جيڪب آباد) مان مليل نمونن جي پڻ ساڳي حالت آهي. سنڌي ٻولي جي هڪ روپ جو نالو ”سرائڪي“ ضرور آهي. پر اهو سنڌي ٻوليءَ جو ڪوبه لهجو نه آهي. اهو لهندا ٻوليءَ جو هڪ لهجو آهي، جيڪو سموري سنڌ ۾ پڻ رائج آهي ۽ خصوصي طرح اڀر سنڌ ۾ جت قوم جا ماڻهو ۽ ٻيا بلوچ جهڙوڪ رند، لغاري ۽ عباسي وغيره ڳالهائيندا آهن (۱۴)“

گريٽرسن جي خيال ۾، اڀر سنڌ جي سنڌيءَ ۾ تمام ٿوريون خصوصيتون آهن. اهڙو ڪوبه بنياد ڪونهي جو ان کي خود مختيار لهجو قرار ڏئي سگهجي. دراصل اهي خصوصيتون بلڪل ئي غير اهم آهن. جن جو تعلق اُچارن ۽ لفظن جي استعمال سان آهي، جيڪي ٻين هنڌن تي رائج آهن. اهڙيون خصوصيتون مليل نمونن ۾ ان لکيون ڏٺيون ويون آهن (۱۵)“ حالانڪ گريٽرسن شروع ۾ لکي آيو آهي ته:-

سنڌ ۾ ”سِر“ معنيٰ مٿو، جنهن مان لفظ نڪتو آهي ”سرو“ يا سنڌ جو مٿيون علائقو. سمجهو ته نارت فرنيئر (جيڪب آباد) کان ۲۷ ڊگري هيٺ تائين، لاڙڪاڻي ۽ سيوهڻ جي وچ تائين جو علائقو اچي وڃي ٿو. وري ان مان ”سرائڪي“ صفت ٺهي، جنهن جي معنيٰ آهي اها ٻولي، جنهن جو تعلق سري سان يا اڀر سنڌ سان هجي (۱۶).

گريئرسن هڪ نمونو خيرپور رياست جو ڏنو آهي، ان لاءِ چوي ٿو، لوڪ ڪهاڻي تي مشتمل هڪ نمونو خيرپور جو ڏجي ٿو، تنهن جي ٻولي سنڌي ٻوليءَ جي گرامر موجب آهي. صرف هيٺيون بيتاڪڙيون ڏنيون ويون،

”چيو“ لفظ ٻين هنڌن ”چيو“ لکيو ويندو آهي، پر هت چيو لکيو ويو آهي، ضميري پڇاڙي ”آن“ ”اين“ به ”آن“ ۽ ”ان“ ڪري لکيو ويو آهي. فعل ”ٻڌڻ“ مان ”ٻڌائڻ“ لفظ قاعده موجب ڪونه آهي. ”ٻڌائڻ“ بجاءِ، ٻڌائڻ لکيو ويو آهي (۱۷).

گريئرسن اترادي کي مڪمل لهجو نه ٿو سمجهي، ان لاءِ هي دليل ڏنا اٿس:-

جيستائين سرائڪي سنڌي (اترادي) جو تعلق آهي ته ان جي ڳوڙهي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو وچولي کان صرف چٽائي وارن اُچارن جي ڪري ۽ چند لفظن ۾ فرق هئڻ جي ڪري مختلف آهي، تنهنڪري ان کي ڌار مڪمل لهجي Dialect جي قابل نه ٿو سمجهجي، ان لاءِ مون سنڌي سرائڪي (اترادي) کي وچولي لهجي جو ئي هڪ نمونو ڪري پيش ڪيو آهي (۱۸).

گريئرسن جي خيرپور رياست مان مليل سنڌي ٻوليءَ جي نموني کي غور سان پڙهڻ بعد معلوم ٿيندو ته، هيءَ لکت سنڌيءَ جي معياري لهجي جي آهي، ۽ نه خيرپور جي. هن نموني کي ڪتاب جي آخر ۾ ضميمي طور ڏجي ٿو. هن ۾ هي جملا لکيل آهن،

۱ - آءُ بندوبست ڪريان ٿو.

۲ - مون کي ڪم تمام گهڻو ٿيو آهي، ۽ آءُ هڪڙو پورو ڪري ٿو سگهان.

۳ - بادشاه جي حڪم موجب توکي نائب قاضي مقرر ڪريان ٿو.

۴ - بادشاه جو ارادو آهي ته توکي وڏو عهدو ڏئي.

۵ - توکي چڱي نوکري ملندي ۽ آءٌ قاضي ٻيو مقرر ڪندس.

مٿين جملن ۾ آءٌ، ڪريان، ۽ ڏئي، خيرپور رياست ۾ ڪٿي به ڪم نه ايندا آهن. خيرپور ۽ مٿين سموري سنڌ ۾ ”آءٌ“ جي جاءِ تي ”مان“ ۽ ”ڪريان“ جي جاءِ تي ”ڪيان“ لفظ ڪم ايندا آهن. ”ڏئي“ لفظ پڻ لاڙي ۽ وچوليءَ جو لفظ آهي، اتر ۾ ”ڏي“ لفظ ڪم ايندو آهي. افسوس ته گريٽرسن صاحب کي سکر، شڪارپور، جيڪب آباد، ۽ لاڙڪاڻي مان ڪوبه اترادي لهجي جو نمونو نه ملي سگهيو. حالانڪ اترادي لهجو پنهنجي حدود اربع جي ڪري هڪ وڏي وسيع علائقي ۾ سالها سال کان رائج آهي. اتر جي عظيم شاعر حضرت سچل سائين جي ڪلام مان ئي پتو پوي ٿو ته اترادي لهجو پنهنجون خاص خصوصيتون رکي ٿو. اهڙين خصوصيتن جي بناء تي چئي سگهجي ٿو ته اترادي انفرادي ۽ مڪمل طور تي هڪ لهجو / محاورو / Dialect آهي، جنهن کي پنهنجا ننڍا محاورا پڻ آهن، جهڙوڪ: شڪارپوري، ماٿيلي اٻاوڙي جي ٻولي، سبيءَ جا محاورا (هنن ٽن ننڍن محاورن جو تفصيلي اڀياس سنڌي ٻوليءَ جي با اختيار اداري پاران ڇپايل ڪتابن ۾ موجود آهي) لاڙڪاڻائي، ساکرو، روهڙائي وغيره. هن ڏس ۾ سنڌ جي هڪ ڏاهي حڪيم فتح محمد سيوهاڻيءَ پاران ڏنل زرين خيالات پيش ڪجن ٿا:

ڏسجي ٿو ته سنڌ جي لاڙ ۽ سري جي ٻولين ۾ وڏو فرق آهي. ايتري قدر جو صدها، بلڪ هزارها لفظ لاڙ واري حصي جا اهڙا آهن، جي سري جا ماڻهو بنهه سمجهي ڪين سگهندا آهن. اهڙي طرح سري جي ٻوليءَ ۾ به ڪيئي اهڙا الفاظ آهن، جي لاڙ جا ماڻهو مشڪل سمجهندا آهن. انهيءَ کان سواءِ ٿر ۽ ڍٽ جي ٻولي وچان ئي نرالي آهي. شاه ڀٽائي جو ڪلام ڏسجي ٿو ته سڳنهن قسم جي سنڌي ڪم آندل آهي، پر

لاڙ جي سنڌي ڪجهه مڙئي سرس ورتايل آهي. جيتوڻيڪ لاڙ ۽ سري جي ٻوليءَ جا خاص خاص لفظ ڏاڍا وڻندڙ ۽ پيارا آهن، پر اهي پنهنجي حد ۾ ئي ڪم اچن ٿا. لاڙ جا سري ۾ ۽ سري جا لاڙ ۾ ڪم نه ٿا اچن، ڳالهائڻ توڙي لکڻ ۾. سنڌ جي انهن ٻنهي هنڌن کان سواءِ ٽيون هنڌ آهي ”سنڌ جو وچولو“. سنڌ جي وچولي ٻولي وڌيڪ وڙنائڻي ۽ زياده وسيع آهي. وچولي جي ٻولي، لاڙ ۽ سري جي ٻولين مان سڌريل صورت ۾ بنيل آهي. وچولي ٻولي لاڙ ۽ سري ۾ به آسانيءَ سان سمجهي سگهجي ٿي، ۽ اها ئي علمي ۽ ادبي ٻولي سمجهي وڃي ٿي. اڪثر ڪتاب ۽ اخبارون انهيءَ ٻوليءَ ۾ لکيون وڃن ٿيون. تعليمي ڪتاب ته خاص طرح وچولي ٻوليءَ ۾ لکيا ويا آهن ۽ لکيا وڃن ٿا. وچولي سنڌ جون حدون طول (ڊيگهه) ۾ گهڻو ڪري لاڙڪاڻو ۽ ان جي آس پاس کان وٺي حيدرآباد ۽ ان جي ويجهو پسگردائيءَ تائين آهن. عرض (موڪر) ۾ درياءَ جو اولهه پاسو جبل کان سواءِ ۽ درياءَ جي اڀارين پاسي ساھتي پرڳڻو سڄو. انهن حدن کان سواءِ اتر پاسو، ٻوليءَ جي ڪري ”سرو“ چئبو ۽ ڏکڻ پاسو لاڙ (۱۹).

اتراديءَ لهجي جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ لهجو لغت جي اعتبار کان وڌيڪ شاهوڪار ۽ گرامر جي قاعدن قانونن جي بيمثال پنڌگيءَ جو حامل آهي. هن لهجي ۾ سنڌي ٻولي جي ٻين لهجن جي ڀيٽ ۾ نهايت قيمتي مواد موجود آهي، جنهن جي آڌار تي سنڌي ٻوليءَ جي ارتقائي تاريخ معلوم ڪرڻ جا گهڻائي موقعا ميسر ٿي سگهن ٿا (۲۰).

اترادي محاورو سنڌ جي اترين علائقي خاص ڪري خيرپور سکر، شڪارپور، لاڙڪاڻي ۽ جيڪب آباد ضلعن ۾ ملي ٿو. اترادي محاورن تي سرائڪي، براهوي ۽ بلوچي زبانن جو اثر نظر اچي ٿو ڇو ته اهي ٻوليون ڳالهائڻ وارا ماڻهو هن علائقي ۾ ڪافي تعداد ۾ رهن ٿا ۽ صدين کان اتي ئي رهائش پذير آهن. هن محاورن تي اترادي نالو به علائقي جي نسبت سان پيل آهي (۲۱).

اُترادي لهجو پنهنجن چئن ۽ واضح آوازن ڪري پنهنجي انفراديت قائم ڪري چڪو آهي. ساڳئي وقت ٻوليءَ جي ميناڄ ڪري پڻ هيءَ لهجو نهايت وڻندڙ ۽ دلڪش آهي. اُتراديءَ جو ننڍو محاورو ”شڪارپوري“ ته خاص طور پنهنجي مخصوص لاند ۽ ترنم سان اداڻگي وارن اچارن جي ڪري گهڻو مشهور آهي. پوئتي هيراندائي ننڍي کنڊ جي مشهور ماهر لسانيات سُنيتي ڪمار چترجي جي حوالي سان لکي ٿي:

In the oldest form of Indo- Aryan preserved in the Rig and other vedas and in Brahmins pitch or musical accent was pre- dominant " (S.K. Chatterjee, Origin and Development of Bengali) اهو چوڻ سنڌ جي شڪارپوري ٻوليءَ سان لڳائي ڏسو جتي ماما پنهنجي لال ڪي چوندي آهي ”پٽڙا! اڄ ته ٿول ڪارايانءِ ني ي.“ اتر سنڌ جي ٻولين ۾ لفظن جو اچار ائين سر سان ڪيو ويندو هو (۲۲)

شڪارپور جي ٻوليءَ لاءِ پيرو مل لکي ٿو:

ٻولي ته شڪارپور جي، جهڙي آهي سڀڪ ۽ سواڊي تهڙي آهي مٺي ۽ رسيلي. واه جو منجهس ميناڄ آهي! انهيءَ ٻوليءَ سان سنڌ جي ٻئي ڪهڙي به هنڌ جي ٻولي ميناڄ ۾ مٺ پئجي ڪين سگهندي. ٻين هنڌن جي ٻوليءَ کان شڪارپور جي ٻولي جنهن سبب ڪري رس چس ڀر سرس آهي، سو سبب مثال ڏئي سمجهائي ٿو. شڪارپوري چون ”پاڙا هٿڙي ويهه“ هتي ”ويهه“ جي پڇاڙيءَ ۾ ”ا“ يعني ”آ“ جو اچار آهي. شڪارپوري انهيءَ تي زور ڏئي ان جو اچار اهڙي طرح ڊگهو ڪن ٿا، جو چڻڪ اچار آهي ”ويهه“ ”آ“ ائين اچار ڪي برابر ڊگهو ڪن ٿا هڪ مثال ٻيو ڏجي ٿو: ٻين هنڌن چون ”ات نه“ ”هل نه“ پر شڪارپوري چون: ”ات ني- هل ني“ هت ٻنهي پٿرو آهي ته ”نه“ جي ننڍڙي اچار ڪي وڏائي ”ني“ ڪن ٿا، جنهنڪري اهو اچار بلڪل چٽو ٿيو پوي. پر ساڳئي وقت سر سان اچارين ٿا، تنهنڪري سندن ڳالهائڻ مٺو پيو لڳي (۲۳).

اُترادي لهجي جي تفصيل سان لساني ڇنڊ ڇاڻ ڪانه ڪئي وئي آهي. مختلف عالمن پنهنجن ڪتابن ۾ هن لهجي تي راءِ زني ڪئي آهي. نه صرف اُترادي لهجي، پر سنڌي ٻولي جي ٻين لهجن جي باري ۾ پڻ ڌار ڌار لسانياتي جاگرافيءَ جي اصولن تحت ڪو باقاعده پروجيڪٽ تيار ڪري نقشن ۽ چارٽن سميت ڪوبه وڏو ڪم ڪونه ڪيو ويو آهي. جنهن جي اڄ جي دور ۾ تمام گهڻي اهميت ۽ ضرورت آهي. نامور ماهر لسانيات ڊاڪٽر ڀڄنڻ خوب چنڊائي لکي ٿو؛

Sindhi linguistics is still in its infancy as far as dialect study is concerned No serious study has been made of any dialect of Sindhi, except Kachhi. Theoretical problems of dialectology have not yet attracted the attention of Sindhi scholars (24)

اُترادي لهجو، سنڌي ٻوليءَ جو اهم لهجو آهي جيڪو اڀر سنڌ جي هڪ وسيع علائقي ۾ ڳالهائيو پيو وڃي، جنهن جا اثرات سنڌ کان ٻاهر پنجاب جي ماڃڪي علائقي ۽ بلوچستان جي سبي ۽ ڪيترن جي علائقن تائين ڦهليل آهن. هيءُ لهجو سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي جي تمام قريب آهي ۽ ايڏي هڪجهڙائي رکي ٿو، جو گريغرسن هن لهجي کي معياري لهجي جو ئي هڪ روپ سمجهي ٿو.

اُترادي لهجي کي سنڌ مان لڏي ويل سنڌي ڳالهائيندڙ هندو ڀارت ۾ به پنهنجي لهجي جي مڃتا کي برقرار رکيو ويٺا آهن. جتي جتي به هو وسيل آهن، اُتي اُتي هو پنهنجي لهجي، شڪارپوري، لاڙڪاڻائي، جيڪب آبادي وغيره جي حوالي سان سڃاتا وڃن ٿا. بمبئي جي هڪ شڪارپوري دڪاندار پنهنجي دڪان جي ٻاهران لکرائي ڇڏيو آهي؛

”ڀڳلان پٺيان مانڪان ٺهرائيندا“ (۲۵)

هن ست ۾ شڪارپور جي مٺڙي ٻوليءَ جو سواد اچي رهيو آهي هر قافيه لفظن ڀڳلان، پٺيان، مانڪان جو ترنم ڪن ۾ مٺو مٺو رس اوتي رهيو آهي.

ادبي لحاظ کان بہ اترادي لهجو تمام گهڻو اهم آهي. سنڌي
 ڪلاسيڪي شاعريءَ جا سڙ موڙ شاعر، قاضي قادن، حضرت سچل
 سرمست، خوش خير محمد فقير، قادر بخش بيدل، فقير محمد محسن
 بيڪس، روحل فقير ۽ ٻين جي ڪلام ۾ اترادي لهجي جون خصوصيتون
 نمايان نظر اينديون. اترادي لهجي جو قديم ترين نمونو قاضي قادن
 جي ڪلام کي سمجهي سگهجي ٿو. قاضي قادن (جنم ۱۴۶۲ع ۽ وفات
 ۱۵۵۱ع) جي ڪلام جي ٻولي اترادي آهي ۽ سرائڪي/ملتانِي ۽
 پنجابيءَ کان متاثر آهي. سرائڪي اثر ٻوليءَ جي وياڪرڻ واري روپ يا
 جوڙجڪ تي ڇانيل آهي. ٻوليءَ جي شبداولي (Vocabulary) ان کان
 گهڻو متاثر نه ٿي آهي. قاضي قادن بکر جو رهندڙ هو، جو اتر سنڌ ۾
 آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان کي ڪافي ويجهو آهي. سنڌ ۽
 ملتان جا صدين کان پاڻ ۾ سياسي، روحاني ۽ سڀيتڪ لاڳاپا رهيا آهن،
 ۽ ملتان صوفين جو ڳڙھ بہ رهيو آهي. ان ڪري قاضي قادن جي سنڌي
 ٻوليءَ تي اهو اثر سڀاويڪ آهي. وچ سنڌ ۽ هيٺين سنڌ ۾ اسمن جا عدد
 جمع ٺاهڻ وقت ”ٺو“ پڇاڙي لڳائي ويندي آهي، پر مٿين سنڌ ۾ عدد
 جمع ٺاهڻ لاءِ لفظ جي پٺيان ”آن“ وجهن، جيئن دانهن جو دانهان،
 ڇپ جو ڇپان. قاضي قادن جي ٻولي مٿين سنڌ جي آهي، ڇو ته سندس
 ضمير پڻ ڏيکارين ٿا ته سندس ٻولي اترادي آهي، جيئن ته:-

عید ڪریندو کیر، ماکی (مونکي) سڄڻ گڏیو. سندس بيتن ۾
 صفتون ۽ گرامر جا ٻيا روپ پڻ اهو ظاهر ڪن ٿا، ته سندس ٻولي مٿين
 سنڌ (سري، يعني اترادي) جي سنڌي آهي (۲۶)

ڪلاسيڪي شاعرن کان علاوه موجوده دور جا شاعر، شيخ اياز،
 تنوير عباسي، فتاح ملڪ، نواز علي شوق، نیاز همايوني، اياز گل، ادل
 سومرو، مهرخادم، سرڪش سنڌي، مقصود گل، سوز بلوچ، اختر
 درگاهي ۽ ٻيا سون جي تعداد ۾ شاعر شاعري ڪري رهيا آهن. هن
 سموري ادبي ذخيره ۾ اترادي لهجي جي اهڙي سڳند ۽ سرهاڻ موجود
 آهي، جيڪا پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ جي من ۾ هڪ پرمسرت ڪيفيت پيدا
 ڪري ٿي.

حوالا

- ۱ - علي نواز جتوئي. علم لسان ۽ سنڌي زبان ۱۹۶۸ع. ص ۱۷۸
- ۲ - علي نواز جتوئي. علم لسان ۽ سنڌي زبان ۱۹۶۸ع. ص ۱۵۴- ۱۵۵
- 3 - Bloomfield, L. Language. P- 302
- ۴ - ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. شڪارپور جي ٻولي ۱۹۹۳ع، ص ۱۷
- ۵ - پوپتي هيرا ننداڻي. پاشا شاستر ۱۹۶۴ع، ص ۴۱- ۴۵
- ۶ - ڊاڪٽر غلام علي الانا. سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي ۱۹۷۹ع. ص. ۱۹۸
- ۷ - پيرو مل مهرچند آڏواڻي، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۱۹۵۶ع، ص ۹۶
- ۸ - شيخ محمد فاضل. ماڻيلي ۽ اهاوڙي جي ٻولي ۱۹۹۲ع، ص ۱۴- ۱۵
- ۹ - شيخ محمد فاضل. ساڳيو ڪتاب ص ۱۱
- ۱۰ - شيخ محمد فاضل ساڳيو ڪتاب، ص ۹۴
- ۱۱ - شيخ محمد فاضل ساڳيو ڪتاب ص ۱۳
- 12 - Earnst Trumpp. Grammar of Sindhi language 1872
P-ii
- 13 - G.A Grierson. Linguistic Survey of India 1919. Vol. VIII
Part I. P.139.
- 14 - Ibid. P- 140
- 15 - Ibid. P- 140
- 16 - Ibid. P- 140
- 17 - Ibid. P- 131
- 18 - Ibid. vol. I, P- 9

- ۱۹ - حڪير فتح محمد سيوهاڻي. آفتاب ادب ۱۹۵۶ع، ص ۱۱۵
- ۲۰ - شيخ محمد فاضل. ماڻيلي اڀاڙي جي ٻولي. ۱۹۹۲ع، ص ۱۵
- ۲۱ - ڊاڪٽر داد محمد بروهي. سبيءَ جي ٻولي ۱۹۹۲ع، ص ۱
- ۲۲ - پوپتي هيرا ننداڻي. پاشا شاستر. ۱۹۴۰ع، ص ۲۲۹
- ۲۳ - پيرو مل مهر چند آڏواڻي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۱۹۵۴ع، ص ۹۹

24- Lachhman, Khubchandani. Current trends in Linguistics- Sindhi. P.209

- ۲۵ - عمر قاضي. ڊيسين وٽ، پرديس ۾. ۱۹۸۴ع، ص ۹۴
- ۲۶ - هيرو نڪر. قاضي قادن جو ڪلام ۱۹۷۸ع، ص ۸۲

باب ٻيو

اُترادي لهجي جي صوتياتي چنڊ ڇاڻ

صوتيات، ڳالهائڻ جي آوازن جو علم آهي. آوازن جي خصوصيتن جي جانچ پرک ڪرڻ ۽ آوازن جي گروه بندي ڪرڻ صوتيات جي مکيه مقصدن ۾ شامل آهي. هر ٻوليءَ کي پنهنجو پنهنجو صوتياتي سرشتو آهي. ٻولين جي لهجن ۽ محاورن جو صوتياتي سرشتو ۽ معياري ٻوليءَ جو صوتياتي سرشتو ساڳيو هوندو آهي، سواءِ ڪن جزوي فرقن جي. هن باب ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي سرشتي ۽ اُترادي لهجي جي صوتياتي سرشتي سان پيٽ ڪندي اُترادي لهجي جي صوتياتي خصوصيتن کي نروار ڪيو ويندو.

سنڌي ٻوليءَ جي معياري لهجي ۽ اُترادي لهجي جي صوتياتي سرشتي ۾ ڪوبه فرق ڪونه آهي، سواءِ هيٺ ڄاڻايل عيوضي آوازن Allophones جي: ٿر، ڊر، ڍر ۽ ٺر.

هنن آوازن کي علي نواز جتوئي صاحب ”بندشي لڙيدار“ آواز ڪري لکيو آهي. عيوضي آواز يعني Allophones، ڪنهن به هڪ صوتي جا هڪ کان وڌيڪ آواز هجڻ، ته سڀ ان صوتي جا عيوضي

آواز ڪري سمجهيا ويندا. پهريائين اچو ته ڏسون ته ”صوتيو، ڇا آهي. جيتوڻيڪ ٻڌڻ جي لحاظ کان ٻولين جي آوازن جو تعداد محدود آهي، پر باريڪين جي لحاظ کان هر آواز جا ڪيئي قسم آهن. مثلاً ڪنو ۽ ڪنو ۾ ڪ جو آواز هوبهو ساڳيو ناهي. ڪنو ۾ (ڪ) آواز نرم تارونءَ جي اڳياڙيءَ کان ظاهر ٿئي ٿو. ۽ ڪنو ۾ (ڪ) آواز نرم تارون جي پڇاڙيءَ کان ظاهر ٿئي ٿو. وري مرد ماڻهو جو (ڪ) آواز اهڙو ناهي جهڙو زال ماڻهو يا ٻار جو (ڪ) آواز. جيڪڏهن اهڙن باريڪ تفاوتن کي ڌيان ۾ رکبو ته پوءِ ڏسبو ته هر ٻوليءَ جي آوازن جو تعداد سو کان مٿي چڙهندو ويندو. ٻوليءَ جي عملي ڪارروائي ۾ آوازن جي اهڙن تفاوتن کي ڪابه اهميت ڪانه آهي، چوٽه مردن، زالن ۽ ٻارن جي اچاريل ”ڪنو“ ۾ ڪوبه معنوي فرق ڪونه آهي. مگر آهي آواز جيڪي معنوي تبديلي پيدا ڪن ٿا، تن کي ”صوتيه“ Phoneme سڏجي ٿو. مٿين ٻن لفظن / ڪنو/ ۽ /گنو/ ۾ معنوي فرق آهي. /ڪنو/ ۾ اڳئين چوٽي سوڙهي سر بجاءِ پويون چوٽو سوڙهو سر آهي ۽ باقي آواز ساڳيا آهن. انهيءَ هڪڙي آواز جي تبديليءَ سببان لفظ جي معنيٰ ۾ ڦير اچي وڃي ٿو. تنهنڪري سنڌي زبان ۾ /ا/ ۽ /آ/ ٻه صوتيا آهن. انهن ٻن صوتين جي آوازن بجاءِ (آ) آواز استعمال ڪبو ته لفظ /ڪنو/ ٿي پوندو جنهن جي معنيٰ به ڦريل آهي. تنهنڪري سنڌي زبان ۾ /آ/ به صوتيو آهي. انهيءَ مان اصول اهو نڪتو ته جيڪڏهن ڪنهن ٻوليءَ جي ڪنهن لفظ مان هڪ آواز ڪڍي، ان جي جاءِ تي ٻيو آواز آڻجي ۽ اهو ڦري ٻي معنيٰ وارو لفظ ٿي پوي ته پوءِ اهو آواز ان ٻوليءَ ۾ ”صوتيو“ سڏبو (۲)

سنڌي زبان ۾ /گ/ ۽ /گَ/ ٻه صوتيا آهن، جيئن هيٺين لفظن مان ظاهر آهي،

/سنگَ/ ۽ /سنگ/

مگر ڪڏهن ڪڏهن هڪ صوتي جا ٻه آواز /گ/ ۽ /گَ/ به آهن. مثلاً .

/منگتو/ ۽ /منگتو/

هت (گَ) آواز عيوضي آواز Allophone آهي. هڪ ٻيو مثال:

/گوري/ ۽ /گوري/

هت (گ) آواز به عيوضي آواز Allophone طور ڪم اچي ٿو، يعني ته هڪ صوتي جا ٻه آواز هڪ (گ) ۽ ٻيو (گ) آهي. جن کي عيوضي آواز چئجي ٿو.

اترادي لهجي ۾ هيٺ ڏنل لفظ جي (ت، ٺ، ڌ، ڏ) آوازن سان گڏ (ر) آواز به شامل هوندو آهي:—

پٽ، سٺ، ماڻ، کٽي، ڏاٽو، ڪنڊ، منڊ، ڊاهڻ، ڊڪائڻ. ڊوھ، سٺو، اوٺو، ڏٺ، واڌ.

مٿين لفظن ۾ ت، ٺ، ڌ، ڏ سنڌيءَ جي معياري لهجي ۽ لاڙي لهجي ۾ بنا ڪنهن (ر) آواز جي اڇاريو وڃي ٿو. اترادي لهجي جا آواز

(ٺر)، (ٺر)، (ڊر) ۽ (ڊر)

عيوضي آواز آهن. انهن جي جاءِ تي

(ت) (ٺ)، (ڊ) ۽ (ڏ)

آواز ڪم آڻجن ته معنيٰ ۾ ڪوبه فرق ڪونه ايندو. اهوئي سبب آهي ته سنڌي الف بي ۾ (ٺر)، (ٺر)، (ڊر)، ۽ (ڊر) آوازن جي نمائندگي ڪرڻ لاءِ ڪوبه اکر مقرر ڪونه ڪيو ويو آهي اترادي ماڻهو لکيل اکر ”ت“ کي ”ٺر“ ۽ ”ڊ“ کي ”ڊر“ ڪري اڇاريندا آهن ۽ وچولي لاڙي لهجي وارا ”ت“ ۽ ”ڊ“ ڪري اڇاريندا آهن. در اصل جنڊ، پاٽ ۽ پٽ لفظن کي سنسڪرت ۾ جنڊر، چنڊر، پاٽر ۽ پٽر وغيره چيو ويندو آهي. اهي لفظ جيڪڏهن سنسڪرت مان سنڌيءَ ۾ آيا آهن ته انهن جي اچار ۾ (ر) هئڻ وڌيڪ درست آهي، پر جيڪڏهن سنڌيءَ مان سنسڪرت ويا آهن ته به ائين چئي سگهجي ٿو ته اصل ۾ ئي انهن لفظن ۾ (ر) آواز شامل هيو. يا اڃا به ائين کڻي چئجي ته اهي لفظ سنسڪرت ۽ سنڌيءَ ٻنهي ۾ هڪجهڙا آهن. ڇو ته ٻئي همسر ۽ ٻينر ٻوليون آهن

تہ بہ (ر) جو آواز پنهنجي ٻولين ۾ هئڻ گهرجي. اهڙي تصديق ڊاڪٽر بلوچ صاحب ”ڪچي محاوري“ جي مطالعي دوران ڪئي آهي. ڊاڪٽر بلوچ لکي ٿو؛

”جنڊر“ جو اچار اصلي سنسڪرت اچار جي نزديڪ تر آهي ۽ انهيءَ ڪري پڪي سنڌي جي اچار (جنڊ) کان وڌيڪ صحيح آهي، تعجب جي ڳالهه آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي ڪچي محاوري ۾ ”ڊ“ بجاءِ ”در“ ۽ ”ت“ جي بجاءِ ”تر“ اصلي ۽ صحيح اچار لفظن ۾ موجود آهن. سنڌيءَ جي وچولي واري پڪي محاوري ۾ ”در“ ”تر“ جي صورتن ۾ ڪن لفظن ۾ موجود آهن. (جيئن ته جنڊر، چنڊر، پاٽر، پٿر) مگر حيدرآباد خواهه نصريپور جي مکاني ۽ آس پاس واري ”چالو عام“ ۾ اهي اچار سُسي سڪي وڃي ”ڊ“ ۽ ”ٽ“ ٿي بيٺا آهن. (چنڊ ۽ پٽ) حيدرآباد جي پڙهيلن وري پنهنجي ان ڄاڻائي سبب اهي سُکا ۽ مکاني اچار سنڌي صورتخطي ۾ رائج ڪري ڇڏيا. ڪچي محاوري ۾ عام طور ”چنڊ“ (چندر)، ”جنڊ“ کي (جنڊر)، پاٽ کي (پاٽر)، پٽ کي (پٿر)، هيڊ کي (هيدر) ڇيٽ کي (ڇيٽر)، بدو کي (بدرو) ڪيٽ کي (ڪيٽر)، ڏانڻو کي (ڏانڻرو)، جوڻڻ کي (جوڻرن)، مٽ کي (مٽر)، ننڊ کي (ننڊر)، وغيره ڪري اُچاريندا آهن ۽ اهي اچار از روءِ لغت وڌيڪ صحيح آهن (۳)

اُترادي لهجي ۾ پڻ (ٽر)، (ڊر)، (ٺر) ۽ (ڍر) آواز موجود آهن، پر عيوضي آواز طور اچن ٿا. منجهن معنوي تبديلي آڻڻ جي سگهه ڪانه آهي، مڪمل صوتين جي حيثيت ڪونه ٿا رکن، تنهنڪري ئي ڪين الف بي ۾ شامل ڪري نه ٿو سگهجي. صوتياتي اعتبار کان (ٽر)، (ڊر)، (ڍر) ۽ (ٺر) بندشي لرزيدار آواز اترادي لهجي ۾ هڪ مکيه خصوصيت طور موجود آهن.

اُترادي لهجي ۾ معياري لهجي جي سُرڻ ۾، وسرگائيءَ ۾ ۽

گھڻاڻپ يا غڻاڻپ ۾ ڪٿي ڪٿي فرق موجود آهي. مثال طور:

معياري لهجو - منهنجو تنهنجو ڪنهنجو

اُترادي لهجو - مانجو تون جو ڪينجو

هت / ه / آواز کي حذف ڪيو ويو آهي.

معياري لهجو - مون کي

اُترادي لهجو - ماکي

هت / اون / سر مان غڻاڻپ حذف ڪري ۽ / آ / سر ۾ بدلايو ويو

آهي.

معياري لهجو - ڪٿان وٺي آيو آهين.

اُترادي لهجو - ڪاٿئون وٺي آيو آن.

هت "ڪٿان". لفظ کي "ڪاٿئون" ۾ "آهين" لفظ کي / آن / ۾

بدلايو ويو آهي.

معياري لهجو - پاڻي ٿڌو هئو

اُترادي لهجو - پاڻي ٿڌو هيو. يا پاڻي ٿڌو هو. هت "هئو"

لفظ "هيو" يا "هو" ۾ بدلايو ويو آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي هڪ خاصيت هيءَ به آهي ته ان جي اسمن

جي آخر ۾ ڪونه ڪو سُر ٿئي ٿو. اها خاصيت اُترادي لهجي ۾ به آهي.

پر ڪن عالمن جي راءِ ۾ هيءَ خاصيت اُترادي لهجي ۾ ۽ خاص طور

ماٿيلي اڀاڙي واري ننڍي محاورن ۾ ناپيد آهي. هن خاصيت جي باري ۾

سنڌي ٻوليءَ جي نامياري ماهر لسانيات ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي لکيو

آهي:

سنڌيءَ ۾ اسر گهڻو ڪري ڪنهن نه ڪنهن سُر ۾ پورا ٿين

ٿا. انهيءَ ڪري اسمن جي جنس سڃاڻڻ ۾ ڪي قدر هٿي ملي ٿي "آ" ۾

پورا ٿيندڙ سڀ اسر سنڌيءَ ۾ مونث آهن. جيئن ته ڪٽ، زال، عادت، ”او“ ۾ پورا ٿيندڙ سڀ اسر مذڪر آهن، مثلاً، گهوڙو، دلو، ملو، رپيو. آ، ا، اي آءِ ۾ پورا ٿيندڙ اسر گهڻو ڪري مونث آهن، جيئن ته دوا، مالا، پٽ، رات، مائي، ڀاڄي، شئي. ا، او، آءِ پڇاڙيءَ وارا اسر گهڻي ڀاڱي مذڪر آهن. جيئن ته مٽ، سٺ، ماڻهو، ڪدو، پوءِ، ڏي (۴)

سنڌي ٻوليءَ جي هيءَ خاصيت بيحد گهڻي اهم آهي. ان جي اهميت جي پيش نظر سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق ڪندڙ تقريباً سمورن ماهرن پنهنجا رايا ڏنا آهن. ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب لکيو آهي:

سنڌ جي ماڻهن کي اها به ڄاڻ آهي، ته سنڌي زبان جي هر لفظ جي آخر ۾ ڪونه ڪو سُر ضرور ايندو آهي، يعني ته سنڌي زبان جي هر مفرد لفظ جي آخر ۾ ساڪن وينجن Consonant نه ايندو آهي پوءِ چاهي اهو وينجن مفرد هجي يا مرکب (۵)

پوئتي هيڙاندائيءَ جي خيال ۾:

سنڌيءَ جو هر ڪو اسر حرف علت جي پڇڙي ڪٽي پورو ٿئي ٿو. يعني اسر جي پڇاڙيءَ ۾ آ، ا، اي، او يا او ضرور ايندو، ائين ڪرڻ سان ٻوليءَ ۾ هڪ قسم جي ڇڪ قائم ٿئي ٿي. (ڪوبه اسر ”اي“ ۾ پڇاڙي نه ڪندو، جي ڪندو ته سندس حالت فاعلي نه هوندي) (۶)

گريٽرسن لکيو آهي: سنڌي ٻوليءَ ۾ هر لفظ لازماً سُر تي ختم ٿئي ٿو. ۽ جڏهن هي سُر چوٽو سُر هوندو آهي ته تمام هلڪو هوندو آهي، جيڪو ڏاڍي مشڪل سان ٻڌي سگهيو آهي. اهڙي مختصر سر کي لکن لاءِ مون ليڪ بٿان ننڍڙو اکر لکي واضح ڪيو آهي. حالانڪ هي سُر ڏکيائيءَ سان ٻڌڻ ۾ اچن ٿا، پر پوءِ به وڏي اهميت رکن ٿا، ڇاڪاڻ ته ڪنهن لفظ جي معنيٰ کي متاثر ڪري سگهن جي قوت رکن ٿا. مثال طور ”چوڪر“ معنيٰ boy ۽ ”چوڪر“ معنيٰ girl انهن ٻنهي

لفظن ۾ جيڪو تمام هلڪڙو تفاوت آهي سو يورپي ماڻهو مشڪل سان جهتي سگهي، جڏهن ته اهو تفاوت سنڌي ماڻهو جهت صحيح ڪري وٺندا آهن. (۷)

هن خاصيت جي باري ۾ ٽرمپ هن ريت اظهار ڪيو آهي: سنڌي ٻوليءَ جي هڪ خاصيت آهي، سا هيءَ ته سنڌيءَ جو هر اسم، اسم خاص، صفت، ضمير ۽ مصدر وغيره جي آخر ۾ هڪ سُر هوندو آهي. هن خاصيت جي ڪري سنڌي ٻوليءَ کي ٻين پٺيان ٻولين تي فوقيت حاصل آهي. اهڙي خاصيت جي ڪري سنڌي ٻوليءَ ۾ لڳ ڀڳ پيدا ٿي آهي ۽ آوازن جي چٽائي کي محفوظ رکيو آهي. هن خاصيت کان ٻيون مقامي ٻوليون وانجهيل ۽ محروم آهن (۸).

سنڌي ٻوليءَ جي مذڪوره خاصيت سنڌيءَ جي پاڙيسري ٻولين سرائڪي، پنجابي ۽ بلوچيءَ ۾ به نه آهي. خاص طور سرائڪي ٻولي جيڪا سنڌيءَ کي ويجهي ۾ ويجهي ٻولي آهي ان ۾ به هيءَ خاصيت نه آهي. ان باري ۾ ملتاني / سرائڪي ٻوليءَ جو ماهر ڊاڪٽر مهر عبدالحق لکي ٿو: سنڌي جي هڪ خصوصيت هيءَ آهي (جيڪا هندستان جي هڪ ٻن ٻولين ۾ پڻ آهي) ته ان جو هر لفظ حرف علت (سُر) تي ختم ٿئي ٿو. ملتانيءَ ۾ هيءَ خاصيت نه آهي (۹).

هن راءِ جي پٺڀرائي سرائڪي ٻولي جي ماهر ڪرستوفر شڪل به سرائڪيءَ جي گرامر ۾ ڪئي آهي. سرائڪيءَ ۾ سنڌي دخیل لفظن جو ذڪر ڪندي شڪل لکي ٿو:

سنڌيءَ ۾ سرائڪيءَ جا صوتياتي سرشتا پاڻ ۾ تمام گهڻي هڪجهڙائي رکن ٿا، تنهنڪري سنڌي دخیل لفظن کي تمام ٿوري ڦير گهير سان سرائڪيءَ ۾ قبول ڪيو ويو آهي. سنڌي اسم ۽ صفت جي آخر ۾ ايندڙ چوٽا وچيان سُر سرائڪي ڳالهائيندڙ حذف ڪندا آهن، سواءِ سنڌيءَ جي گهري اثر هيٺ آيل سرائڪي ڳالهائيندڙن جي. (۱۰)

يعني ته سنڌي اثر هيٺ آيل سرائڪي ڳالهائڻ وارا به پنهنجن لفظن جي آخر ۾ آيل سُرَن جو اچار ڪن ٿا.

پيرو مل مهرچند سنڌي ٻوليءَ جي هن خاصيت لاءِ هڪ عجيب ۽ غريب راءِ جو اظهار ڪيو آهي؛

سنڌيءَ ۾ سيڪنهن لفظ جي پڇاڙي ۾ ڪانه ڪا اعراب آهي، جنهن جو اچار سرحد ڏي ڇٽي ريت ڪن ٿا ۽ شڪارپوري اهو سُر سان اُچارين ٿا. وچولي طرف ان جو اچار اڻ لکيءَ طرح ڪندا آهن، جو ڌاريو ماڻهو سندن ڳالهائڻ مان جيڪر سمجهي ڪين سگهي ته هر هڪ لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪا اعراب آهي. لاڙ جا ماڻهو خاص ڪري هندو اهو اچار اڪثر ڪونه ڪن هن وقت سنڌيءَ ۾ سيڪنهن لفظ جي پڇاڙيءَ ۾ ڪانه ڪا اعراب آهي ئي آهي. انهيءَ پڇاڙيءَ وارين اعرابن هينئر ئي لڏڻ جو سانهاو ڪيو آهي. لاڙ ۾ انهن جو اچار اڪثر ڪونه ڪن، اهي گهڻو وقت ڪين جڻينديون جو اکرن جي پڌن تي زور ڏيڻ جي ترتيب Accent System ڦرندي پئي وڃي. (۱۱)

پيرومل جي راءِ ۾ هن خاصيت لڏڻ جو سانهاو ڪيو آهي ۽ گهڻو وقت ڪين جڻينديون اڃا تائين ته صحيح ثابت ڪونه ٿيو آهي. آڏواڻي صاحب جي راءِ ڪي اڌ صدي کان مٿي عرصو ته گذري چڪو آهي، سنڌي ٻوليءَ جي اسمن جي آخر ۾ ڪونه ڪو سُر اڃا تائين ته موجود آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي با اختيار اداري Sindhi Language Authority پاران به ڪتاب شايع ٿيا آهن. هڪ ڊاڪٽر داد محمد بروهي جو سڀيءَ جي ٻولي، ٻيو پروفيسر شيخ محمد فاضل جو -مائيٽلي اٻاڙي جي ٻولي- داد محمد بروهي سڀي علائقي ۾ رائج سنڌيءَ جي لهجن فرائي ۽ جفدالي جو اڀياس ڪيو آهي. سندس خيال ۾: هن خطي جي ٻنهي محاورن ۾ آءِ، اُ، واريون ئي پڇاڙيون هميشه سڀني لفظن مان حذف ڪري لفظ استعمال ڪيا وڃن ٿا (۱۲).

يعني ته سنڌي ٻوليءَ جي انهن لفظن، جن جي آخر ۾ آ، ا، وارا سُر آهن، سي سڀيءَ جي ٻوليءَ ۾ انهن سُرَن بنا اڇاريا ويندا آهن.

پروفيسر شيخ محمد فاضل جي راءِ ۾ مائيلي اٻاڙي جي لهجي ۾ هيءَ خاصيت ناپيد آهي، دراصل شيخ محمد فاضل صاحب پنهنجي ڪتاب ۾ پورو باب هن سلسلي ۾ تحرير ڪيو آهي، جنهن جو عنوان آهي ”سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي آخري حرف تي حرڪت وارو اصول“ شيخ محمد فاضل لکي ٿو:

مائيلي- اٻاڙي جي ٻوليءَ ۾ لفظ جو پويون اکر هميشه ساڪن هوندو آهي. اهڙا چند اکر آهن، جن تي انتهائي اڻ لکي اعراب جو گمان ٿئي ٿو، نه ته عام طور تي سڀ لفظ ساڪن الاخر آهن. اترادي محاورو وارا ڪٽ ڪي ڪٽ، ڇٽ، ڪي ڇٽ، لٽ ڪي لٽ، پٽ ڪي پٽ ۽ پير ڪي پير ڪري اڇاريندا آهن مذڪوره اسمن جي واحد توڙي جمع لاءِ ساڪن الاخر وارو لفظ استعمال ڪندا آهن. (۱۳)

هن پيرا ۾ مانواري محقق شيخ محمد فاضل جيڪي فرمايو آهي ان جي شروع ۾ ئي هڪ تضاد موجود آهي. پهرئين جملي ۾ فرمايو اٿن ته مائيلي- اٻاڙي جي ٻوليءَ ۾ لفظ جو پويون اکر هميشه ساڪن هوندو آهي. اڳتي هلي چون ٿا ته اهڙا چند اکر آهن، جن تي انتهائي اڻ لکي اعراب جو گمان ٿئي ٿو. گريئرسن هن سُر (اعراب) لاءِ hardly audible لکيو آهي ۽ چوي ٿو ته ڇوڪر ۽ ڇوڪر لفظن ۾ آيل آخري سُر ايترا هلڪا ۽ ڏيما هوندا آهن، جو يورپي ماڻهو ان کي مشڪل سان جهٽي سگهي ٿو. پيرومل به اهڙي سُر کي ”اڻ لکو“ سڏيو آهي. شيخ صاحب پاڻ به چوي ٿو ته ڪي ٿورا اکر اهڙا آهن، جن ۾ هيءَ سُر هجڻ جو گمان ٿئي ٿو. ته پوءِ ائين نه چئي سگهيو ته مائيلي- اٻاڙي جي ٻوليءَ جي اسمن جو پويون اکر هميشه ساڪن هوندو آهي. ”هميشه“ جو لفظ ڪم آڻي نٿو سگهجي. ٿورن لفظن ۾ ئي سهي، هيءَ

سُر موجود ته آهي. شيخ صاحب وڌيڪ لکيو آهي ته: اترادي محاورو وارا کٽَ کي کٽَ ۽ ”اترادي محاورو“ مان مراد اکر سنڌ جو اهو علائقو جنهن ۾ سکر، شڪارپور، جيڪب آباد، خيرپور ۽ لاڙڪاڻي ضلعن ۾ رائج محاورو آهي ته پوءِ شيخ صاحب جي راءِ درست ڪونهي. اتر سنڌ جي انهن سمورن ضلعن ۾ رائج ٻوليءَ جي اسمن جي آخر ۾ ڪونه ڪو سُر آهي. شڪارپور جو مثال ئي وٺجي، ته اتي لائيڊ سان اهڙا لفظ اُچاريا وڃن ٿا. شيخ صاحب جي چوڻ موجب مذڪر اسمن جي واحد توڙي جمع لاءِ ساڪن الاخر وارو هڪڙو ئي لفظ استعمال ڪندا آهن. هن بيان کي درست تسليم نه ٿو ڪري سگهجي ڇاڪاڻ ته سنڌيءَ ۾ مذڪر اسمن جو واحد ۽ جمع ٺاهڻ جو قاعدو هن ريت آهي.

واحد	جمع
گهوڙو	گهوڙا
ڪٽو	ڪٽا
چوڪرو	چوڪرا
پُٽَ	پُٽَ
ڪٻَٽَ	ڪٻَٽَ
لَٽَ	لَٽِيُون
راتِ	راتيون

مذڪر اسمن جو جمع گهوڙا، ڪٽا، چوڪرا، لٽيون، راتيون جهڙا لفظ اترادي محاورو ۾ ساڪن ڪهڙي طرح ٿي سگهن ٿا. جمع جي قاعدي ۾ /او/ سُر /آ/ سُر ۾ تبديل ٿئي ٿو ته /ا/ سُر به يعني

يعقيني طور / آ / سر ۾ تبديل ٿيندو. سنڌيءَ ۾ اسم جي آخري سر جي اهميت ان ڪري وڌيڪ آهي، جو هيءُ سر اسم جي جنس جي نشاندهي ڪري ٿو، يعني ته هيءُ خصوصيت Gender Marker آهي.

در اصل صورتحال ڪجهه هن ريت آهي ته ماڻهيلي، اُهاوڙي جي علائقي ۾ ڪيتريون ئي قومون پير واري علائقي بهاولپور رياست ۽ ملتان کان اچي آباد ٿيون آهن، جيڪي سرائڪي ڳالهائيندا آهن: تنهنڪري ماڻهيلي اُهاوڙي جي ٻوليءَ تي سرائڪي ٻوليءَ جو اثر پئجي سگهجي ٿو. جيئن ته هيءُ خصوصيت سرائڪيءَ ۾ ڪانه آهي، تنهنڪري اهي ذاتيون ۽ قومون جيڪي سرائڪي کان متاثر سنڌي ٻولي ڳالهائين ٿيون، تن جي اُچار ۾ هي آخري سر غائب ٿي ويو آهي. باقي عام طور ٻيا ماڻهو مذڪوره سر بلڪل اُچارين ٿا. جهڙي طرح سڀي علائقي جي فرائڪي ۽ جفدالي محوري ۾ اسمن جا آخري سر آ، ا ۽ ا ڪونهن، انهن جو سبب ڊاڪٽر داد محمد بروهيءَ سڀي علائقي جي ٻين مقامي ٻولين جهڙوڪ: براهوي، بلوچي ۽ پشتو ٻولين جو اثر ڄاڻايو آهي (۱۴). تهڙي طرح ماڻهيلي اُهاوڙي جي ٻوليءَ تي به سرائڪي ٻوليءَ جو اثر قبول ڪري سگهجي ٿو. پر ان جو مطلب هرگز اهو نه آهي ته اُترادي لهجي جي سمورن محاورن ۾ مذڪوره سر ڪونه آهي، يا اُتراديءَ جا لفظ خاص طور اسم ساڪن الاخر آهن.

ارنيسٽ ٽرمپ اُترادي ٻوليءَ لاءِ راءِ ڏني آهي ته ان جا اُچار ڇٽا آهن. ڇٽن اُچارن مان مراد آهي ته سر آواز نمايان آهن، ۽ پوريءَ ريت ڪڍيا وڃن ٿا. ان جي وضاحت اها آهي ته اُتر ۾ چئبو ”چيائون“ ته لاڙ ۾ ان جو اُچار آهي ”چئون“، يا ”جيئون“. اُترادي لهجي ۾ لاڙ جي لهجي جي مقابلي ۾ هي فرق آهي جو سري ۾ ”آ“ يا ”آ“ جو سر آواز لاڙ جي لهجي ۾ ”ا“ يا ”اي“ ٿئي ٿو. مثلاً

اٽراڊي لهجو لاڙي لهجو

جَن	جَن
تَن	تَن
ڪَن	ڪَن
جَتي	جَتي
تَتي	تَتي
ڪَتي	ڪَتي

هن ڏس ۾ ڀيرومل لکي ٿو: جَنهن، تَنهن ۽ ڪَنهن جي پهرين حرف تي زير آهي ۽ جمع ۾ آهن جَن، تَن ۽ ڪَن تي به زير اچڻ گهرجي، انهيءَ ڪري اتر جو اچار صحيح آهي (۱۵).

ساڳي طرح ”ويو“ لفظ ۾ واو تي زير هجڻ پڻ درست آهي، ڇاڪاڻ ته ”ويج“ مصدر ۾ به واو تي زير آهي ته ان مان نڪتل امر ”وَج“ جي واو تي به زير آهي ته ”ويو“ لفظ جيئن اٽراڊي لهجي ۾ آهي اهو لفظ لاڙي ۽ معياري لهجي جي ”ويو“ لفظ کان وڌيڪ درست آهي.

ماضي معطوفي جي نشاني ”يو“ معياري لهجي ۾ ڪم ايندي آهي، پر اٽراڊي لهجي ۾ ”يو“ پڇاڙيءَ جي جاءِ تي ”يون“ پڇاڙي ڪم اچي ٿي، يعني ته ”اون“ سر جو اضافو ڪيو وڃي ٿو. ڀيرومل ان جا مثال ڏنا آهن، سچل سائين جو هڪ بيت آهي:

دريءَ منجهـــــــــــــــــاران دوست ڏٺوسين
لالن لئيٽرو پاڻيون هليو ويو.
هي ست هيءَ ڏني اٿائين.

هـــــــــــــــــوتنگان ليٽيون پيو هـــــــــــــــــو.

بديل سائينءَ جي ڪلام ۾ پڻ ”يون“ پڇاڙي ملي ٿي؛
ڪيلي عشق آروپ جي بازي، لڪيون ڇپيون دل ڪسي يار.

حوالا

- ۱- علي نواز جتوئي، علم لسان ۽ سنڌي زبان، ۱۹۸۳ع ص ۷۰-۷۱ .
- ۲- ساڳيو ڪتاب ص ۷۷
- ۳- ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ - مقالو ”سنڌي ٻوليءَ جون سرحدون ۽ ان جو ڪچي محاورو. ڪتاب ”مهرڻ جون موجون“ ص ۲۱-۲۲ .
- ۴- مرليڌر جيٽلي. مقالو ”سنڌي ٻوليءَ جون خاصيتون“ ڪتاب ”سنڌالاجي“ ۱۹۷۳ع. ص ۲۱-۲۲ .
- ۵- ڊاڪٽر غلام علي - الانا مقالو ”سنڌي ٻوليءَ جو مزاج“ تہ ماهي مهرڻ ۲/ ۱۹۷۹ع. ص ۱۲۸ .
- ۶- پوپٽي هيراننداڻي. پاشا شاستر ۱۹۶۱ع. ص ۲۵۱ .
- 7- Grierson. G.A. Linguistic Survey of India 1919 Vol. viii Part I, P- 22.
- 8- Trumpp. E. Grammar of Sindhi language 1872. P- 31
- ۹- ڊاڪٽر مهر عبدالحق. ملتاني زبان اور اسڪا اردو سي تعلق ۱۹۶۷ع ص ۲۸۲ .
- 10-Shackle, C. The Siraiki Language of Central Pakistan 1976. P- 176
- ۱۱- پيرومل مهر چند آڏواڻي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۱۹۵۶ع. ص ۱۳۰
- ۱۲- داد محمد بروهي، سبيءَ جي ٻولي. ۱۹۹۲ع ص -۳۵ .
- ۱۳- شيخ محمد فاضل - ماڻيلي - اُڀاوڙي جي ٻولي ۱۹۹۲ع. ص ۴۲ .
- ۱۴- داد محمد بروهي. سبيءَ جي ٻولي ۱۹۹۲ع. ص -۶۳ .
- ۱۵- پيرومل مهر چند آڏواڻي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۱۹۵۶ع. ص - ۹۷ .

باب ٽيون

آترادي لهجي جي صرفياتي چنڊ چاڻ

لفظ ٻوليءَ ۾ چو ۽ ڪيئن ٻيا ٻيا رُوپ وٺن ٿا، تنهن جو تعلق لسانيات جي هڪ شاخ سان آهي، جنهن کي علم صرف يا صرفيات سڏجي ٿو. ان کي تشڪيلات يا صورتيات به سڏبو آهي، ڇو ته اهو عام لفظ جي مختلف شڪيلن ۽ صورتن سان بحث ڪري ٿو. عربي گرامر ۾ علم صرف جي تعريف هن ريت ڪئي وئي آهي ته علم صرف اهو علم آهي، جنهن ۾ ٻا معنيٰ اڪيلن لفظن جي بنائڻ ۽ انهن ۾ ڦير ڦار ڪرڻ جو طريقو بيان ڪيو وڃي (۱).

صرفيات جي وصف ڄاڻائيندي نامور ماهر لسانيات بلو مغليد

لکيو آهي:

By the morphology of a language, we mean the construction in which bound forms appear among constituents. By definition, the resultant forms are either bound forms or words, but never phrases. Accordingly, we may say that morphology includes the constructions of words and parts of words, while Syntax includes the construction of phrases (2).

روائتي ويا ڪرڻ ۾ لفظ (word) کي بندي ۾ نڍيو ايڪو ليکيو

ويو آهي، جا ڳالهه درست نه آهي. لفظن جي بناوت جو اڀياس ڪرڻ مان معلوم ٿئي ٿو ته لفظ ٽن قسمن جا آهن، مفرد (Simple) مرڪب (Compound) ۽ مرتب (Complex) مرتب لفظ جڙ Root ۾ اڳياڙين پڇاڙين وغيره گڏڻ سان جڙن ٿا. مثال طور ”اثبت“ لفظ ۾ /بُئ / جڙ

آهي، جنهن ۾ ات پڇاڙي گڏي بڻت، لفظ جوڙيو آهي جنهن ۾ وري /اڻ/ اڳياڙي گڏي ”اڻبڻت“ لفظ جوڙيو. اٿئون. هاڻي ثابت ٿيو ته انهيءَ لفظ ۾ ٽي ننڍا جزا آهن، /اڻ/، /بڻ/ ۽ /ات/ اهو هر هڪ جزو معنيٰ ڀريو آهي. انهن کي صرف سڏجي ٿو. صرف Morph ڪنهن ٻرليءَ جي بناوٽ ۾ ننڍي ۾ ننڍو معنيٰ ڀريو جزو آهي. انهيءَ جزي کي جيڪڏهن وڌيڪ پڇبو ته انهي جزي جي گهريل معنيٰ غائب ٿي ويندي (۳).

ڦيري يا گردان جي نقطه نظر کان سنڌيءَ ۾ ٻن قسمن جا لفظ آهن (۱) ڦرندڙ Inflected مثال طور چوڪرو، پنج، مان، سنو، لکيو، لکندو (۲) اڻ ڦرندڙ Uninflected مثلاً نه، ها، يا، وڌيڪ، اڙي. ڦرندڙ لفظ ٻن ڪلاسن ۾ ورهائجن ٿا. نام Noun ۽ فعل Verb حالت case ۾ ڦرندڙ لفظ کي Noun ۽ ضمير Person ۾ ڦرندڙ لفظن کي فعل Verb سڏجي ٿو. مثلاً چوڪرو اچي ٿو. چوڪري خط لکيو، چوڪرا هيڏانهن اچ. مان اچان ٿو، مون چيو. انهن ۾ چوڪرو ۽ مان لفظ جدا جدا حالتن ۾ ڦريا آهن. انهيءَ ڪري نام Noun آهن. پر لکندس، لکندين، لکنديس، لکنديس، لکندينءَ، لکندي، لفظ فعل آهن ڇاڪاڻ ته اهي ڦيري ۾ ضمير متڪلم، ضمير حاضر ۽ ضمير غائب جو فرق ڏيکارين ٿا (۴).

صرفيات جي مکيه اصولن طور، لفظن جو ٺهڻ ۽ لفظن جا گرداني ڦيرا ماھرن پنهنجن ويا ڪرڻ/ گرامر وارن ڪتابن ۾ تفصيل سان سمجهايا آهن. ترمپ کان وٺي گريٽرسن تائين. پيرومل کان جيتلي تائين عام سنڌي ٻالھ ٻولھ ۽ معياري لهجي کي آڏو رکي اڀياس ڪيو آهي. سنڌيءَ جي معياري لهجي ۽ اترادي لهجي ۾ جيڪي جزوي فرق آهن، انهن جو تفصيلي بيان هت ڪجي ٿو:-

عدد واحد ۽ عدد جمع

اُترادي ٻوليءَ جي هڪ خاصيت جمع جي نشاني آهي. معياري توڙي لاڙي لهجي ۾ واحد مان جمع ٺاهڻ لاءِ واحد جي پويان /اون/ سُر پڇاڙيءَ طور ڪم ايندو آهي. اُترادي لهجي ۾ /آن/ سُر واري پڇاڙي ڪم ايندي آهي. مثال طور:-

واحد	جمع معياري لهجو	جمع اترادي لهجو
ٽنگ	ٽنگون	ٽنگان
موٽر	موٽرون	موٽران
نماز	نمازون	نمازان
قميڙ	قميڙون	قميڙان
سليٽ	سليٽون	سليٽان
جڳهه	جڳهون	جڳهان
ڪٽ	ڪٽون	ڪٽان
سِرَ	سرون	سران
قبر	قبرون	قبران
ڪوڪ	ڪوڪون	ڪوڪان
صلاح	صلاحون	صلاحان
ڪارڪ	ڪارڪون	ڪارڪان
ميٽر	ميٽرون	ميٽران
چيٽ	چيٽون	چيٽان
لامر	لامون	لامان
دانھن	دانھون	دانھان
ريھ	ريھون	ريھان

اُترادي سنڌي شاعريءَ ۾ پڻ ڪيترائي مثال اهڙا ملن ٿا، جن ۾
جمع جي صيغي لاءِ /آن/ پڇاڙيءَ ۾ ڪم آئي آهي؛-

۱. زيران زيران آيتان، اکر انت نه پار

(قاضي قادن)

۲. جيڪس دانهان درد منهنجي جون، پهتيون اتي پريات.

(بيدل)

۳. موجود موجان تو ڏنيون، ڪين مان چيءَ گهمسان ڪر

(بيدل)

۴. ڏاڍيون رمزان، گهريون ديدان لايون، دلبر مون سان يار

(بيدل)

۵. راڳ جا ڦاٽل من جا مائل وٺن سي رمزن واريون راهان

سڻي سرور سڪر ۾ بيخود بي سر پهرن قرب ڪلاهان

پنهنجو پاڻ ويڪن ائون وسهن ناميا جا ڏي ڪرن نگاهان

ناچ نچائن ڳائڻ ڳائڻ عرشون لنگهن انهن جون آهان

(بيدل)

اُترادي لهجي ۾ /آن/ پڇاڙي رڳو انهن مونث اسمن جي پٺيان

گڏي ويندي آهي، جن جي پوئين اکر تي زير هوندي آهي. يعني ته آخر ۾

/آ/ سُر هوندو آهي، پر جيڪڏهن پوئين اکر تي زير هوندي آهي يعني ته

آخر ۾ /ا/ سُر هوندو آهي ته پوءِ /يون/ پڇاڙي ملائي آهي. مثال طور:

مڪ، اڪ، ڍل ۽ باهم وغيره جو جمع مڪيون، اڪيون، دليون باهيون

وغيره آهي. اُتراديءَ ۾ انگريزيءَ جي دخیل لفظ ”بس“ Bus جي جمع

کي ”بسيون“ چئبو آهي، جڏهن ته لاڙي ۽ معياري لهجي ۾ ”بسون“

چيو وڃي ٿو.

جنس

اترادي لهجي ۾ ڪن اسمن جون جنسون ڦريل آهن. اهڙا به مثال
پيرومل آڏواڻي صاحب ڏنا آهن؛

۱- مانڪي گهڻي رت نڪتي آهي.

۲- هن کي اولاد ڪا نه ٿي.

سري (اتر) ۾ رت ۽ اولاد جنس مونث ۽ ٻين هنڌ جنس مذڪر
ليکين ٿا. هن جو سبب هيءُ آهي ته سنڌيءَ مان جنس بيجان ڪم ٿي
وئي آهي، تنهنڪري اهي ۽ ٻيا اهڙا ڪيترا لفظ آهن، جن جي جنس ڪو
مذڪر ته ڪو مونث ڀيولکي (۵)

تصغيريت

اهو نالو جو ڪنهن شيءِ جي ننڍي روپ لاءِ ڪتب اچي، تنهن
کي ”اسمِ تصغير“ چئبو آهي. اسمِ تصغير طور ڪم ايندڙ لفظ آهن؛
ڪتولي، باغيچو، هٿڙي، ديڳڙي، ڪتاڙو.

ڪي ماڻهو اسمِ تصغير کي سندس ئي روپ جهڙي وڏي شيءِ
جنس مونث يا جنس مذڪر کي ليکيندا آهن، سو غلط آهي. ائين
چوڻ ته هٿڙي، هٿ جي جنس مونث يا سرونو، سر جي جنس مذڪر
آهي، سو غلط آهي. اسمِ تصغير ٺاهڻ واريون ڪي پڇاڙيون هيٺ ڏجن
ٿيون؛

۱- اي ۲- اڙي ۳- اوٽ ۴- اوٽي ۵- آٽ

مثال گهڙيال - گهڙيالي، نوڙ - نوڙي، انب - انبڙي، ڪتاب -
ڪتابڙي، ڄام - ڄاموٽ، باهم - باهوٽي، چمر - چموٽي، چوڪر -
چوڪراٽ، (۶)

اتر ۾ تصغيريت جو استعمال ٻنهن گهڻو ڪيو ويندو آهي. مثلاً،
ڀاڙا، ادڙا، منڙا، منڙا وغيره. سچل سائين ۽ بيدل سائين اسمن توڙي
فعلن سان تصغيريت جو صيغو لاڳو ڪري ڪي نهايت دلپذير بناوتون

ٺاهيون آهن. چند مثال هت پيش ڪجن ٿا:-

۱. ڪيڙو مست پرينءَ جي ناز مون کي،

(سچل سرمست)

۲. لالڻ ليڙو پايون، هليو ويو.

(سچل سرمست)

۳. خاڪي ڪيڙم ويس، آهي نه نت نور نيارو.

(بيدل)

۴. نانگا جالن نانهن ۾ ڪيڙا نينهَن نهال.

(بيدل)

۵. بحر عميق ۾ ڪيئي ويڙا، ڪنهن ڪنهن لڏڙو يار جو سير

(بيدل)

۶. آدم حوا مظهر منهنجو، شوقئون ٿيڙس شيث.

(بيدل)

۷. ذات چپاوت، لوڪ پلاوت، لالن ڪيڙو لبس

(بيدل)

۸. پائنڻ وڌڙو ڀولي ۾ توکي، هستيءَ ڪيڙه هلاڪ

چاتي ٿيڙين ظاهر زمين تي عرش چڏي افلاڪ

(بيدل)

۹. پاڻون پاڻ سان لتوڙي جا لائيءَ خاص اچي منجه خاڪ

(بيدل)

ضمير

سنڌي ٻوليءَ جي مختلف لهجن جو ضمير خالص جي اچار ۾

ڪجهه قدر اختلاف آهي. اترادي، معياري ۽ لاڙي لهجن ۾ ضمير خالص هن طرح آهن؛

اترادي	معياري	لاڙي
مان	مون، آءُ	آءُ
اسان	اسين	اسين
تون	تون	تون
تهان	توهين/ توهان	توين
اوهان	اوهين	آئين
اوهي	اهي	اوءُ
هو، هوءَ	هو، هوءَ	او، اوءُ

ضمير اشارو

ضمير اشاري جا ٻه قسم آهن . هڪ ضمير اشارو ويجهو ٻيو ضمير اشارو ڏور. معياري لهجي ۾ ضمير اشارو ويجهو لاءِ هي (واحد) ۽ اهي (جمع) لاءِ ڪم ايندا آهن. اترادي لهجي ۾ ايهو، ايها، ۽ ايهي ڪم ايندا آهن. مثلاً:-

اترادي لهجو

معياري لهجو

۱. هيءُ منهنجو دوست آهي. ايهو منهنجو دوست آ.
 ۲. هيءُ منهنجي پيٽ آهي. ايها منهنجي پيٽ آ.
 ۳. اهي منهنجا ڪتاب آهن. ايهي منهنجا ڪتاب آهن.
- ضمير اشارو ڏور لاءِ معياري ۾ هو (واحد) ۽ اهي (جمع) لاءِ ڪم ايندا آهن، جڏهن ته اترادي لهجي ۾ اوهو ۽ اوهي ڪم ايندا آهن.

آترادي لهجو

معياري لهجو

۱. هو گهر رحيم بخش جو آهي. اوهو گهر رحيم بخش جو آ.
 ۲. آهي وڻ اسان جي گهر جا آهن. اوهي وڻ اسان جي گهر جا آهن.
- اثر جي شاعرن پڻ پنهنجي شاعريءَ ۾ ايهو، ايها، ۽ اوهي وغيره ڪم آندا آهن. بيدل سائين جي ڪلام مان ٻه مثال هت پيش ڪجن ٿا:

۱- ايهو راز ڪري ٿو روشن علي ولي شهم مردان شير

۲- اوهو شهنشاهه، اولي عبدیت جي.

ضمير مشترڪ

”احمد پاڻ کي ماريو،“ هن جملي ۾ پاڻ لفظ احمد لاءِ ڪم آندل آهي، جنهنڪري ”پاڻ“ ضمير آهي. هن جملي ۾ فاعل ”احمد“ آهي ۽ جنهن کي ماريائين سو به ”پاڻ“ آهي، تنهنڪري چئبو ته جملي جو فاعل آهي، سوئي ساڳيو مفعول آهي. تنهن کان سواءِ ”پاڻ“ فاعل احمد سان گڏجي شريڪ ٿي ڪم آيو، تنهنڪري اهو ”ضمير مشترڪ“ آهي. پاڻ، خود وغيره ضمير مشترڪ آهن. آتراديءَ جاضمير مشترڪ سنڌيءَ جي معياري لهجي کان ڪجهه مختلف آهن، پر تعجب جي ڳالهه هيءَ آهي ته لاڙي لهجي سان بيحد گهڻي هڪجهڙائي رکن ٿا. مثال طور:-

آترادي لهجو	معياري لهجو	لاڙي لهجو
مونجو، مانجو	منهنجو	مون جو
پان جو	پنهنجو	پان جو
تون جو	تنهنجو	تو جو، تون جو
ڪينجو	ڪنهنجو	ڪه جو

ضمير مشترڪ جي باري ۾ ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو:

ضمير مشترڪ جي مثالن ۾ ”مون جو“، ”تو جو“ صورتون قابلِ توجهه آهن. معياري لهجي ۾ انهن جي بدران ”منهنجو“ ۽ ”تنهنجو“ صورتون ڪم اينديون آهن. معياريءَ وارا لفظ تاريخي لسانيات جي روشني ۾ ڇنڊ ڇاڻ گهرن ٿا. اهي ”مھ جو“ ۽ ”بھ جو“ جي ميلاپ سان جڙن ٿا. انهن ۾ ”جو“ لفظ (صورت) حرف اضافت جو مفهوم ادا ڪري ٿو. انهيءَ جي برعڪس ”مون جو“ ۽ ”تو جو“ صورتن ۾ ”مون“ ۽ ”تون“ ڌار ڌار ضمير متڪلم واحد ۽ ضمير حاضر واحد آهن. ۽ انهن جي حالت فاعلي (Nominative case) نه پر حالت تغيري (Oblique case) آهي مثال طور

حالت فاعلي	حالت تغيري
مان	مون
تون	تو، تون
اسين	اسان

معياري سنڌيءَ ۾ ”مان جو“ ۽ ”تو جو“ توڙي ”اسين جو“ چوڻ ٺيڪ نه ٿو لڳي پر ”منهنجو“ ”تنهنجو“ ۽ ”اسان جو“ چئبو آهي. جنهن صورت ۾ ”اسان“ جي پويان ”جو“ ملايو ويندو آهي، تنهن اصول موجب لاڙ وارا ”مون“ ۽ ”تون“ جي پويان ”جو“ ملائيندا آهن. ۽ ”مون“ جو ۽ ”تو جو“ چوندا آهن. اها ترڪيب گرامر جي لحاظ کان غلط نه چئي. (۷)

ضمير استفهام

ڪير، ڇا، ڪهڙو، ڪنهن، ڪهڙو، ڪوھ، ڪھ، ڪيھو وغيره ضمير استفهام جا لفظ آهن. انهن مان ڪهڙو، ڪوھ،

ڪم، ڪيو فقط لاڙي لهجي ۾ ڪتب اچن ٿا، باقي ڪير، ڇا، ڪهڙو ۽ ڪنهن اترادي ۽ معياري لهجي ۾ ڪم ايندا آهن. اترادي لهجي ۾ ”ڪهڙو“ لفظ کي ”ڪيڙهو“ ڪري اُچاريندا آهن. خاص طور شڪارپوري جي ننڍي محوري ۾ ”ڪهڙو“ جي بدران ”ڪيڙهو“ اُچاريو وڃي ٿو. (۸)

ضمير موصول

اهو لفظ جو اسم جي بدران ڪم اچي ۽ ساڳي وقت ٻن جملن کي ڳنڍي هڪ ڪري تنهن کي ضمير موصول چئبو آهي. موصول جي معنيٰ آهي ڳنڍيندڙ. مثال طور:-

۱- هيءُ اها سائڪل آهي، جا مون سکران آندي.

۲- هيءُ اهو جوان آهي، جنهن مون کي مدد ڪئي.

۳- اسان پهلوڻ ڏٺا، جي پلن گهوڙن تي سوار هئا.

هت جا، جنهن ۽ جي ضمير موصول طور ڪم آيا آهن.

ضمير موصول جا لفظ هي آهن: جي، جيڪو، جنهن ۽ جن.

اترادي لهجي ۾ اهي ئي لفظ استعمال ٿيندا آهن، سواءِ ”جن“ لفظ ۾. ”ج“ تي زبر يعني /آ/ سُر اچي ٿو. جڏهن ته معياري ۽ لاڙي لهجن ۾ ”ج“ تي زير يعني /ا/ سُر اُچاريو وڃي ٿو.

ضمير جواب موصول

”جيڪو-سو“، ”جنهن-تنهن“، ”جن-تن“ لفظن جا ٽئي جوڙا هڪ ٻئي سان واسطو رکن ٿا، جي اسمن جي بدران ڪم آندا ويا آهن، انڪري ضمير آهن. هر هڪ ضميري جوڙي ۾ ٻيو ضمير پهرين ضمير جي جواب ۾ ڪم آيل آهي. يا ايئن چئجي ته جتي ضمير موصول هوندو اُتي سندس واسطيدار لفظ ضرور هوندو. اهو ضمير جيڪو ضمير موصول جي جواب يا لاڳاپي ۾ ڪم اچي، تنهن کي ضمير جواب

موصول چئبو آهي.

جهڙي طرح ”جن“ لفظ ۾ ”ج“ تي زبر ڏئي اترادي لهجي ۾ اچارو وڃي ٿو، اهڙي طرح ”تن“ لفظ ۾ به ”ت“ زبر يعني / آ / سُر ڏئي اچارو وڃي ٿو. جيڪب آباد جي آسپاس، ”جن“ ۽ ”تن“ جي جاءِ تي ”جنن“ ۽ ”تنن“ به اچارو وڃي ٿو. (۹)

ضمير مبهر

مبهر لفظ جي معنيٰ آهي نامعلوم يا لڪل. اهو ضمير جو ڪنهن نامعلوم اسم جي بدران ڪم اچي، تنهن کي ضمير مبهر چئبو آهي. مثال طور:

۱- ڪنهن کي خبر ڪانهي ته مينهن ڪڏهن وسندو.

۲- ڪي چون ٿا ته هيل سيءُ گهڻو پوندو.

ضمير مبهر طور ڪم ايندڙ لفظ آهن، ڪي، ڪا، ڪنهن، ڪن، ڪونه ڪو، ڪانه ڪا، وغيره. اترادي لهجي ۾ ”ڪن“ لفظ جي ”ڪ“ تي زبر ڏيڻ يعني / آ / سُر ملائي اچارو ويندو آهي، جڏهن ته معياري ۽ لاڙي لهجي ۾ ”ڪ“ تي زير يعني / ا / سُر سان اچارو ويندو آهي.

ضمير متصل يا ضميري پڇاڙيون

ضميري پڇاڙيون ضمير خالص جي بدران ڪم اينديون آهن ۽ اسم يا حرف جر يا فعل جي پٺيان به گڏيون وينديون آهن. مثال طور:

۱- هيءُ ڪم پاڻس ڪيو.

۲- وٽم به رپيا آهن.

۳- هڪ اٺپ ڏيوس.

پهرين جملي ۾ ”پاٿس“ معنيٰ هن جو ڀاءُ، ٻي جملي ۾ ”وٽر“ جي معنيٰ آهي مون وٽ. ٽئين جملي ۾ ”ڏيوس“ جي معنيٰ آهي هن کي ڏيو. پهرين جملي ۾ ڀاءُ (اسر) جي پٺيان ”س“ ضميري پڇاڙي گڏي وئي آهي ته هت ضمير خالص جو ڪم ٿي ڏئي. ٻئي جملي ۾ ”وٽ“ حرف جر جي پٺيان ”ر“ ضميري پڇاڙي گڏي وئي آهي ته اها ”مون“ ضمير خالص جو ڪم ٿي ڏئي. ٽئين جملي ۾ ”ڏيو“ فعل جي پٺيان ”س“ ضميري پڇاڙي گڏي وئي آهي، ته ”هن“ ضمير خالص جو ڪم ڏئي ٿي. هنن مثالن مان ثابت ٿيو ته ڪي پڇاڙيون جڏهن اسر، حرف جر يا فعل جي پٺيان گڏيون وڃن ٿيون، تڏهن اهي ضمير خالص جو ڪم ڏين ٿيون، تنهنڪري انهن تي نالوئي رکيو ويو. ضميري پڇاڙيون، يعني ضمير ٺاهيندڙ پڇاڙيون. اهي پڇاڙيون اڪيلي سر ڪم نه اينديون آهن، پر اسر، حرف جر يا فعل جي پٺيان ڳنڍيون وينديون آهن، تنهنڪري انهن کي ضمير متصل چئبو آهي. (۱۰)

ضميري پڇاڙيون سنڌيءَ جي معياري لهجي موجب هن ريت

آهن:-

م	واحد لاءِ	ضمير متڪلم
هون، اون	جمع لاءِ	ضمير متڪلم
ء، هي، ائين	واحد لاءِ	ضمير حاضر
و	جمع لاءِ	ضمير حاضر
س	واحد لاءِ	ضمير غائب
ن	جمع لاءِ	ضمير غائب

ضميري پڇاڙيءَ جي باري ۾ ڪجهه حقيقتون، اترادي لهجي جي حوالي سان پيش ڪجن ٿيون:

۱- ”ر“ پڇاڙي معياري لهجي ۾ ضمير متڪلم لاءِ ڪم ايندي

آهي، اترادي لهجي ۾ پڻ ساڳيا فعل ”م“ پڇاڙيءَ سان ڪرايندا آهن.
 ۲- ”س“ پڇاڙي معياري لهجي ۾ ضميرغائب واحد لاءِ ڪم
 اچي ٿي. ان جي جاءِ تي اتراديءَ ۾ ”هنس“ پڇاڙي ڪم اچي ٿي. مثال
 طور:-

اترادي لهجو

معياري لهجو

پڙهنس

پڙس

ڄاڻهنس

ڄاڻس

۳- اترادي لهجي جي شڪارپوري محاورو ۾ زمان مستقبل جي
 ايندس، ويندس ۽ ڪندس جي جاءِ تي ايندم، ويندم، ڪندم چوندا
 آهن، يعني ته ”س“ پڇاڙيءَ جي جاءِ تي ”م“ پڇاڙيءَ لڳائيندا آهن.
 جڏهن ته پڙهندس، وڙهندس، لڪندس، ۽ ڪيڏندس جي جاءِ تي پڙهدم،
 وڙهدم، لڪدم، ۽ ڪيڏدم چوندا آهن. يعني ته انهن فعلي صورتن ۾
 نون غنو ڪري ڪونه ٿا اچارين. اها خاص شڪارپوري محاورو جي
 خصوصيت آهي. باقي سموري اتر ۾ زمان مستقبل جي فعلي صورت ۾
 ”س“ پڇاڙيءَ جي جاءِ تي ”م“ پڇاڙي لڳائي وڃي ٿي. اترادي جملن
 جي بيهڪ هن ريت آهي:

(۱) مان گهر ويندم

(۲) مان توڏي خط لڪندم.

(۳) مان دشمن سان وڙهندم

۴- جڏهن فعل جي پٺيان ٻه ضميري پڇاڙيون گڏبيون آهن تڏهن پوئين
 پڇاڙي مفعول جي معنيٰ ڏيندي آهي.

چيو مان = چيو + مان + ن = مون هنن کي چيو.

سنڌيءَ ۾ ٻئين ضميري پڇاڙين جو مڪمل نظام موجود آهي، جو ٻي ڪنهن به هندآريائي ٻوليءَ ۾ ڪونه آهي. اترادي ۽ معياري لهجي جي ٻئين ضميري پڇاڙين جي استعمال ۾ ڪو خاص فرق ڪونه آهي، سواءِ هيٺ ڏنل مثال جي:-

معياري لهجو	اترادي لهجو
موڪليندو سانس	موڪليندو مانس
ماريندو سانس	ماريندو مانس
موڪليندو سانءُ	موڪليندو مانءُ
ماريندو سانءُ	ماريندو مانءُ

صفت

صفت جا چھ قسم آهن

- ۱- صفت وصفي ۲- صفت عددي ۳- صفت مقداري ۴- صفت اشارو
- ۵- صفت ضميري ۶- صفت فعلي يا ڪردنتي.

اترادي لهجي ۾ صفت فعلي يا ڪردنتي جو ٿورو بيان ڪجي ٿو؛ اهو لفظ جو فعل جي بنياد مان ٺهيل هجي يعني ڪردنت هجي ۽ اسم سان لڳي صفت جو ڪم ڪري، تنهن کي صفت فعلي يا صفت ڪردنتي چئبو آهي مثال طور؛

- ۱- کلڻو پار سڀ کي وڻندو آهي.
- ۲- تڙندڙ گل سهڻو لڳندو آهي.
- ۳- ويل ويل وري نه موٽندي.

پهرين جملي ۾ کٽڻو اسم استقبال آهي، جو ٻار (اسم) سان لڳي صفت جو ڪم ڪري ٿو. ٻئي جملي ۾ تڙندڙ اسم فاعل (ڪردنت) آهي جو گل (اسم) سان لڳي، صفت جو ڪم ڪري ٿو. ٽئين جملي ۾ ”ويل“ اسم مفعول (ڪردنت) آهي جو ”ويل“ (اسم) سان لڳي صفت جو ڪم ڪري ٿو.

اتراڌي لهجي جي صفت فعلي يا صفت ڪردنتي جا ڪجهه روپ معياري لهجي کان ڪجهه ڦريل آهن، تن جا مثال هن ريت ڏجن ٿا:-

۱- پينديون ترلان ڏاڍيون لذت آهن.

۲- پڳلان پينان مان کان ٺهرائيندا.

۳- گهملان جايون پهر ڇو ڏسجن.

معياري لهجي جي صفت فعلي جي لفظن ”تريل“، ”پڳل“ ۽ ”گهميل“ جي جاءِ تي ”ترلان“، ”پڳلان“ ۽ ”گهملان“ لفظ ڪم اچن ٿا. هيءَ لفظ اتراڌي لهجي جي خاص سڃاڻپ آهن.

فعل

اهو لفظ جو فاعل بابت ڪجهه ڄاڻائي ۽ جنهن مان هئڻ، ڪرڻ، سهڻ، ٿيڻ يا پوڻ جي معنيٰ نڪري، تنهن کي فعل چئبو آهي. فعل جا اٺ قسم آهن.

- ۱- فعل لازمي ۲- فعل متعدي معروف ۽ فعل متعدي مجهول ۳-
- فعل متعدي بالواسطه ۴- فعل متعدي بالواسطه ٻڌو ۵- فعل لازمي اڻپورو ۶-
- فعل معاون ۷- فعل اڪر ترڪ ۸- فعل مرڪب.

اتراڌي لهجي جي فعلن جا قاعدا قانون تقريباً سمورا معياري لهجي جا ساڳيا آهن، سواءِ ڪن جزوي فرقن جي جيڪي گهڻو ڪري صوتياتي تبديلين جا آهن.

۱- آهين

معياري لهجي ۾ ”آمين“ چون، پر اتراديءَ ۾ ”آمن“ ”ان“ ۽
”هن“ ڪم ايندو آهي.

۲- آميان

معياريءَ جي ”آميان“ اتراديءَ ۾ ”هان“ ۽ ”آن“ ڪري ڪم
ايندا آهن.

۳- هئو، هئا، هئس ۽ هئاسون

معياري لهجي جو ”هئو“ لفظ اترادي لهجي ۾ ”هيو“ ۽ ”هو“
ڪم ايندا آهن. اهڙي طرح ”هئا“ به ”هوا“ ”هيا“ ۽ ”ها“ ڪري
اڇاريا ويندا آهن. معياري لهجي جو ”هئس“ اتر ۾ ”هوس“ ۽ ”هئس“
۾ بدليل ملن ٿا. ”هئاسون جي جاءِ تي“ ”هواسون“ ۽ ”هاسون“ ڪري
اڇاريا وڃن ٿا.

۴- هيم

معياري لهجي جو ”هيم“ اترادي لهجي ۾ ”هم“ ڪري اڇاريو
ويندو آهي. يعني ته ”هيم“ لفظ مان /ي/ نيم سرُ حذف ڪيو وڃي
ٿو.

۵- آهي

معياري لهجي ۾ ”آهي“ اتر ۾ ”آ“ ۽ ”آه“ ڪري اڇاري
ويندي آهي. ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب لکيو آهي ته شڪارپور
ٽوڙي لاڙڪاڻي جا ماڻهو ”آهي“ به چون ٿا.

۶- اٿم، اٿئي ۽ اٿس

معياري لهجي جو فعل ”اٿم“ اتراديءَ ۾ ”ٿم“ يعني بنا منڍ
واري /آ/ سرُ جي اڇاريو وڃي ٿو. اهڙي طرح ”اٿئي“ جي جاءِ تي
”ٿئي“ ۽ ”اٿس“ جي جاءِ تي ”ٿس“ ڪري ڪم ايندا آهن.

۷- ڪرن ۽ ڪن، ڪريان ۽ ڪيان

زمان حال ۾ جمع جي صورت ۾ فعل جي بنياد جي پويان "ن" ۾ ٿا ملايو ويندو آهي مثلاً

اچ + ن / + / ٿا = اچن ٿا

هل + ن / + / ٿا = هلن ٿا.

اترادي لهجي ۾ "ڪرڻ" مصدر مان "ڪر" امر تي / ن / ملائي ان سان / ٿا / لڳائي يعني "ڪرڻ ٿا" بدران چوندا آهن "ڪن ٿا". اهڙي طرح ضمير متڪلم ۾ پڻ "ڪريان ٿو" بدران "ڪيان ٿو" استعمال ڪيو ويندو آهي. "شڪارپور جي ٻولي" ڪتاب ۾ ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ لکيو آهي ته قديم زماني ۾ شڪارپور جي لهجي ۾ اها (ر) موجود هئي ۽ چيو ويندو هو "ڪرڻ ٿا". شڪارپور واري علائقي جي پراڻن شاعرن جي شعر ۾ به ڪڍي ڪڍي "ڪرڻ ٿا" ڪتب آندل ملندو. هينئر به ڪي ڪي ماڻهو ڪڏهن ڪڏهن "ڪرڻ ٿا" چئي ويهندا آهن، پر عام طرح شڪارپوري لهجي ۾ "ڪن ٿا" چيو ويندو آهي. البت جيڪب آباد واري لهجي ۾ اڃا تائين عام طرح "ڪن ٿا" چيو وڃي ٿو.

اسم مشتق

اهي لفظ جي فعل جي بنياد يا ذاتوءَ مان ٺهيل هجن ۽ جملي ۾ اسم جي صفت يا ظرف، يا فعل ٿي ڪم اچن، تن کي "اسم مشتق" يا ڪردنت چئبو آهي. اسم مشتق جا ۵ مکيه قسم آهن:

۱- اسم استقبال ۲- اسم حاليم ۳- اسم مفعول ۴- اسم فاعل

۵- ماضي معطوفي

اسم استقبال

اهو لفظ جو فعل جي بنياد مان نڪتل هجي ۽ ساڳئي وقت اهو

ڏيکاري ته ڪم ايندڙ وقت ۾ ٿيڻو آهي، تنهن کي اسم استقبال چئبو آهي. مثال

احمد اڃا اچڻو آهي.

ڌاتو جي پٺيان ”آڻو“ يا ”اڻو“ گڏڻ سان ٺهندو آهي. جيئن
 سهڻو + آڻو، سهڻو، وڃ + آڻو = وڃڻو.

اتراڌي لهجي ۾ ”اڻو“ پڇاڙي ڪم ايندي آهي. جڏهن ته لاڙي ۾ معياري لهجن ۾ عام طور ”آڻو“ پڇاڙي ڪم اچي ٿي. خاص طور لاڙ جي طرف ”اچڻو“ ۽ ”وڃڻو“ چيو وڃي ٿو.

اسم حال ۾

اهو لفظ جو فعل جي بنياد يا ڌاتوءَ مان نڪتل هجي ۽ ڏيکاري ته هڪ ڪم هلندي يا جاري رهندي پيو ڪم ٿئي ٿو، تنهن کي اسم حال چئبو آهي. مثال:

ڪريم بخش باغ مان گهمندو گهر آيو.

ٻار روئيندو گهر پهتو.

يعني ته فعل جي ڌاتو گهم ۽ روءِ سان ”اندو“ يا ”ايندو“ پڇاڙي ملائڻ سان اسم حال ٺهندو آهي. شڪارپور جي محاورن ۾ ”اندو“ يا ”ايندو“ پڇاڙين بدران صرف ”دو“ پڇاڙي ملائي وڃي ٿي. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي هن سلسلي ۾ هيٺيون خاڪو ڏنو آهي:

ڌاتو	معياري لهجو	اتراڌي ۽ لاڙڪاڻي	شڪارپوري
هل	هلندو	وارو محاورو	محاورو
مار	ماريندو	ماريندو	ماردو

گهمڊو	گهمندو	گهمندو	گهمر
قاسدو	قاسندو	قاسندو	قاس
موڪلدو	موڪليندو	موڪليندو	موڪل

گهمڊو، ڦردو، هلدو، وغيره فقط شڪارپوري ئي ڳالهائيندا آهن. شڪارپور شهر کان سواءِ شڪارپور ضلعي، سکر ضلعي ۽ جيڪب آباد ضلعي جا ڪي رهاڪو به ائين ئي اچار ڪندا آهن. باقي سريلي (اتر) جي ٻين ضلعن لاڙڪاڻي ۽ خيرپور ۾ ائين ڪونه ڳالهائين، پر معياري محاوري وانگر گهمندو، ڦرندو هلدو ڪري ڳالهائين. (۱۳)

حالت

گريٽرسن سنڌي ٻوليءَ جون حالتون Case ڪل ۵ (پنج) ڄاڻايون آهن:

۱- حالت فاعلي Nominative ۲- حالت تغييري Oblique

۳- حالت اڀادان Ablative ۴- حالت جري Locative

۵- حالت ندا Vocative

حالت اڀادان

معياري لهجي ۾ حالت اڀادان Ablative ۾ اسم جي پويان /آن/ پڇاڙي ملائي ويندي آهي. الانا صاحب مطابق لاڙ ۾ /آن/ جي بدران /ا/ ملائيندا آهن. مثال ڏنو اٿائون:

لاڙي لهجو

گران گهرا

هندا هندا

معياري لهجو

گهران

هندان

اتراڊي لهجي ۾ حالت اڀادان لاءِ / ٺون / پڇاڙي ڪم آندي
ويندي آهي. مثال طور:-

معياري لهجو

گهران

هندان

توکان

مونکان

پريان

اوريان

اتان

هتان

ڪتان

جٿان

مان

اوڏانهن

منجهان

ڪيڏانهن

هوڏانهن

اتراڊي لهجو

گهرئون

هندئون

توڪئون

ماڪئون

پريئون

اوريون

اٿئون

هٿئون

ڪٿئون

جائٿئون

مئون

اوڏهون

منجهون

ڪاڏهون

هوڏهون

اڳيان	اڳيون
پويان	پويون
اندران	اندرئون
پوئتان	پوئئون
مٿان	مٿئون
بدران	بدرئون

اتراڊي شاعريءَ مان پڻ ڪي مثال پيش ڪجن ٿا:
 (۱) منصور وانگي سڪ منجهون سر يار سوريءَ تي سڃج
 (بديل)

(۲) ساهڙون ويجهو سپرين، پرين ناهه پري
 (بديل)

(۳) نينهون ڪر نظر، چومڙوئي محبوب آهه.
 (بديل)

ظرف

اهو لفظ جو فعل سان لڳي ۽ جنهن مان ريت، جاءِ وقت يا قدر
 جي معنيٰ نڪري، تنهن کي ظرف چئبو آهي.
 ظرف جا قسم هن ريت آهن:

- ۱- ظرف تميز ۲- ظرف مڪان ۳- ظرف زمان ۴- ظرف مقدار
- ۵- ظرف اثبات ۶- ظرف استفهام ۷- ظرف خاتم ۸- ظرف
- تشبيه ۹- ظرف قبول ۱۰- ظرف نفی ۱۱- ظرف اشتباه

ظرف ٽمیز

اهو لفظ جو فعل سان لڳي ۽ جنهن مان فعل واري ڪم جي ریت جي معنيٰ نڪري، تنهن کي ظرف ٽمیز چئبو آهي. ظرف ٽمیز جا لفظ آهن، هوربان، ڏاڍيان، آهستي، لڪ چپ ۾، تڪو، مس مس، خبرداريءَ سان، چٽي طرح وغيره.

اتراڌي لهجي ۾ ۽ خاص طور شڪارپور جي پاسي ”آهستي“ لفظ مان ”ه“ جو آواز ڪڍي ڇڏيندا آهن، ۽ ”آستي“ ڪري اچاريندا آهن.

ظرف مڪان

اهو لفظ جو فعل سان لڳي ۽ جنهن مان فعل واري ڪم جي جاءِ جي معنيٰ نڪري، تنهن کي ظرف مڪان چئبو آهي. ظرف مڪان جا لفظ آهن؛ اندر، ٻاهر، اوري، پري، اڳيان پويان، چؤڌاري، هتي، هتي، آسپاس، هيٺ، مٿي، هيڏي، هوڏي، جيڏانهن، تيڏانهن.

اتراڌي لهجي ۾ ڪن ظرفن ۾ هن طرح تبديلي ٿئي ٿي؛

اتراڌي لهجو

معياري لهجو

جاتي / جاتي

جتي

ڪاڻي

ڪٿي

تاتي / تاتي

تتي

جاڏي

جيڏانهن

تاڏي

تيڏانهن

اوڏي

اوڏانهن

هوڏي

هوڏانهن

اتاهون	اتئون
متانهون	متئون
ڪيڏانهون	ڪاڏئون
اڳيان	اڳيون
پويان	پويون

”ڪاٿي“ لفظ اترادي شاعريءَ ۾ گهڻو ئي ڪم آندل آهي.

بيدل سائين جي ڪلام مان چند مثال هت ڏجن ٿا:-

(۱) ڪاٿي ڇاڪر چائين، ڪاٿي خاصو ريس

(۲) ڪاٿي سالڪ سڌريل، ڪاٿي عين اويس

(۳) ڪاٿي هندو، ڪاٿي مومن، اهو رکيائين رايو.

ظرف زمان

اهو لفظ جو فعل سان لڳي ۽ جنهن مان فعل واري ڪم جي وقت جي معنيٰ نڪري تنهن کي ظرف زمان چئبو آهي.

ظرف زمان طور ڪم ايندڙ لفظ هي آهن:

ڏهاڙي، هر روز، اڃ، سڀاڻي، ڪالهم، پرينهن، اڳي، پوءِ، هاڻي، جلد، ڪڏهن، جڏهن، تڏهن، جهٽ پٽ، اُمالڪ، مهيني سر مهيني، سال به سال.

اترادي لهجي ۾ ”جڏهن“ ۽ ”تڏهن“ لفظن کي ”جڏي“ ۽ ”تڏي“ ڪري چيو ويندو آهي. شڪارپوري محاورن ۾ ”هر بي هر بي“ مستعمل آهي. معياري محاورن ۾ ٻين محاورن ۾ اهو لفظ استعمال ڪونه ٿو ٿئي. ان جو مطلب آهي ”هر وقت، هر وقت“ يعني ”هر پيري هر پيري“ بدلي ”هر بي هر بي“ ٿيو آهي. (۱۵)

اتراڊي لهجي ۾ ”ڪالھ“ لفظ ڪونه اُچارين، پر چون ”ڪلھ“

ظرف استفهام

اهي لفظ جيڪي سوال پڇڻ ۾ ڪم اچن، مثلاً :
ڪٿي، ڪيئن، ڪڏهن، ڪٿان، ڇو، ڪيستائين، ڇاڪون،
ڇاڻ، ڇاڪاڻ، ڪڏهانڪر وغيره.

اتراڊي لهجي ۾ ”ڪڏهن“ جي جاءِ تي ”ڪڏي“ ۽ ڪٿي جي
جاءِ تي ”ڪاڻي“ چيو ويندو آهي. ”ڇاڪون“ ڇاڻ ۽ ڇاڪاڻ جي بدران
”گهڻو ڪري“ ”ڇو“ ۽ ”ڇا ڪئون“ ڪم اچن ٿا.

ظرف خاتم

اهولفظ جو ڪم جي پڇاڙي ڏيکاري، جيئن ته نيٺ، آخر،
آخرڪار، قصو ڪوتاهه، مطلب ته، ٿوري ۾ وغيره.

اتراڊي لهجي ۾ اهي سڀ لفظ ڪم اچن ٿا. البت شڪارپوري
محاوري ۾ ”انت“ لفظ گهڻو استعمال ٿيندو آهي. هي لفظ فقط
شڪارپور جي محاوري ۾ ئي ملي ٿو. ڪي ماڻهو ته ڳالهائڻ ۾ تمام
گهڻو ڪم آڻيندا آهن، ڇڻ ته انهن جو تڪيو ڪلام هوندو آهي.
ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب انهن جا مثال ڏنا آهن.:

- جمع ڪي ڳولهي ڳولهي ٿڪجي پير، انت وڃي هٿ
ڪيومانس.

- ڪيترو لنوائِي ڪيترو لنوائِيندين، انت مون وٽ اچڻو پوندءِ.

ظرف نفي

ناڪاريت ڏيکاريندڙ لفظ کي ”ظرف نفي“ چئبو آهي.
مثال طور نه، مَر، ڪين، نڪو، ڪين ڪي، ڪانه، ڪونه،
نه نه وغيره.

آترادي لهجي ۾ ”نڪي“، نڪو وغيره ”نه“ جي معنيٰ ۾ ڪم
آيندا آهن، ۽ ڪثرت سان استعمال ٿيندا آهن.

حرف جر

اهو لفظ جو اسم يا ضمير جي پٺيان اچي ۽ ان جو لاڳاپو ٻئي
ڪنهن لفظ (اسم يا ضمير) سان ڄاڻائي ته ان کي حرف جر چئبو آهي.
حرف جر طور ڪم ايندڙ ڪي لفظ آهن:
وت، لاءِ، کان، تان، مان، ۾، اندر، وسيلي، سوڌو، ڏانهن
وغيره.

آترادي لهجي ۾ اڪثر ڪري ”کان“ ”تان“ ۽ ”مان“ لفظ
”ڪئون“، ”تئون“ ۽ ”مئون“ ڪري اڃاريا ويندا آهن.
بديل سائين جون ٻه سٽون آهن.

۱- عهديت جي آل، لا سان لاهم وجود تئون.

۲- لکيو لوڙي سڀڪا، ڪانه لکي ڪون ڌار.

حرف جملو

اهو لفظ جو ٻن لفظن يا ٻن جملن کي ڳنڍي ان کي
حرف جملو چئبو آهي. حرف جملي طور ڪم ايندڙ لفظ آهن: ۽، ته،
پر، ڪم، يا، مگر، ليڪن، بلڪ، اگرچہ وغيره.

آتراديءَ ۾ ”۽“ جنهن جي معياري لهجي ۾ نرالي صورتخطي

”۽“ رکي وئي آهي، جڏهن ته معياريءَ ۾ اچار ”ائين“ ڪيو ويندو آهي،
 اتراديءَ ۾ ”ائون“ ڪيو ويندو آهي. مثال طور:-

اڪبر ائون اصغر ڀائر آهن.

اتراڊي لهجي ۾ ”يا“ لفظ پڻ اڪثر ڪري ”جان“ ڪري
 اڇاريو ويندو آهي. مثال طور:-

ابا! پاڻي ڪيڙهو پيئندين؟ دليءَ وارو جان برف وارو؟

حرف ندا

لفظ جيڪو جملي ۾ الڳ بيهي، سڏ ڪرڻ جي ڪم اچي يا دل
 جي حالت جهڙوڪ خوشي، ڏک، خواهش، ڏڪار، عجب وغيره ظاهر
 ڪري، تنهن کي حرف ندا چئبو آهي. حرف ندا طور ڪم ايندڙ لفظ
 آهن:

واه، واه واه، افسوس، هاءِ هاءِ، الا، الاڙي، هم، آه، شل، شال،
 مان، من، چي چي، هيٺ، عجب!، مار، مار پيشي، هان، چا! شاباس،
 آفرين، پلي، پل، مر، بيشڪ بيشڪ، هيڏي، سنڀال، خبردار، هان!
 هون!، اي!، او، ڙي، اڙي، يا وغيره.

اتراڊي ٻوليءَ ۾ ”شال“ ڪونه ڪم اچي، پر اڪثر ڪري
 چون ”شل“ ۽ ”مان“ به ڪم ڪونه اچي، پر ”من“ لفظ گهڻو ئي
 چوندا آهن. ”هيٺ“ لفظ به خاص طور اترادي لهجي ۾ گهڻو ڪم
 ايندو آهي. ”الاڙي“ سان گڏ ”گهوڙاڙي“ به ضرور چيو ويندو آهي.
 ”او، هيڏي“ لفظ سان سڏڻ پڻ اترادي ٻوليءَ ۾ گهڻو ئي عام آهي.

حوالا

- (۱) علي نواز جتوئي. علم لسان ۽ سنڌي زبان ۱۹۸۳ع ص ۱۰۹
 (2) Leonard, Bloom field. Language 1979 -p 207

(۳) ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي. مضمون ”سنڌيءَ ۾ نام جي گرداني
بناوت“ سه ماهي مهراڻ ۲/ ۱۹۶۸ع. ص ۱۸۶

(۴) ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي. حوالو ساڳيو ڪتاب ص. ۱۶۱

(۵) پيرومل مهرچند آڏواڻي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۱۹۵۶ع ص. ۱۰۳

(۶) سترامداس سائل، مرليڌر جيتلي ۽ پرسوگدواڻي. سنڌي وياڪرڻ
۱۹۸۵ع ص. ۱۶

(۷) ڊاڪٽر غلام علي الانا. لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ ۱۹۷۷ع ص.
۱۵۹ - ۱۶۰

(۸) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. شڪارپور جي ٻولي ۱۹۹۳ع ص -
۴۷

(۹) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. حوالو ساڳيو ڪتاب ص. ۴۹ - ۵۰

(۱۰) سترامداس سائل، ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي ۽ پرسوگدواڻي. سنڌي
ويا ڪرڻ ۱۹۸۵ع ص. ۳۱ - ۳۲

(۱۱) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. شڪارپور جي ٻولي. ۱۹۹۳ع
ص. ۶۲

(۱۲) سترامداس سائل، مرليڌر جيتلي ۽ پرسوگدواڻي. سنڌي
ويا ڪرڻ ۱۹۸۵ع ص. ۵۹

(۱۳) ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. ساڳيو ڪتاب ص - ۶۶

(۱۴) ڊاڪٽر غلام علي الانا. لاڙ جي ادبي ۽ ثقافتي تاريخ ۱۹۷۷ع ص.
۱۶۱

(۱۶) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي. شڪارپور جي ٻولي ۱۹۹۳ع
ص - ۷۲

باب چوٿون

اتراڌي لهجي جي نحوياتي چنڊ ڇاڻ

نحو جي هڪ وصف پيرومل ”وڏو سنڌي ويا ڪرڻ“ (۱۹۲۵) ۾ ڏني آهي، جنهن کي اڌ صديءَ کان مٿي عرصو گذري چڪو آهي ته به ان جي اهميت ۽ افاديت موجود آهي؛

نحو معنيٰ دستور يا ريت پر اصطلاحي معنيٰ موجب علم نحو اهو علم آهي، جنهن مان خبر پوي ته جملا ڪيئن ٺاهجن ۽ هر هڪ جملي جي لفظن جو هڪ ٻئي سان ڪهڙو لاڳاپو آهي. جملن جي بناوت ۽ تفريق يا ڇيڊ ۽ بيهڪ جي نشانين بابت ذڪر سڀ نحو ۾ اچي ٿا وڃن. ڳالهائڻ جا لفظ جي اٺن قسمن جا آهن، سي ساڳيا نحو ۾ ڪم اچن ته انهن جي گڏجڻ جا قانون معلوم ٿين، جن موجب اهي صحيح ڳالهائي ۽ لکي سگهجن. (۱)

انسائيڪلوپيڊيا آمريڪانا (۱۹۸۷) ۾ نحو جي باري ۾ لکيل

آهي؛

Syntax is the part of grammar, or the subsystem of grammar, that deals with the position, order, and function of words and larger units in sentences, clauses and phrases.

The ordering of morphemes and words into larger units, into phrases and clauses and sentences is the sphere of syntax. (2)

پوئتي هيراندائي لکيو آهي ته:

هر هڪ ٻوليءَ کي جملن ٻڌڻ جو پنهنجو رواج آهي. جنهن کي Syntax order يا واکي ونياس چئجي ٿو..... هر هڪ جملي ۾ حصا ٽين ٿا، فاعل ۽ مفعول Subject and Predicate يا اديش ۽ وڌيه ... سڀني ٻولين ۾ هيٺيون ٽي ڳالهيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون:

(۱) ڳالهائيندڙ ڪير آهي؟

(۲) ٻڌڻ وارو ڪير آهي؟

(۳) ڳالهائڻ جي مراد يا مقصد ڪهڙو آهي؟

سڀني ٻولين ۾ لفظ جملي ۾ هيٺيان ڪم ڪن ٿا:

۱- چيزن ۽ انهن جي ڪم جي سڃاڻپ ڏين ٿا. (ڪير پيئڻ سان ڪمزوري دور ٿيندڙ)

۲- چيزن، ڪمن ۽ انهن جي ڪم جو هڪ ٻئي ۾ لاڳاپو ٻڌائين ٿا.

۳- چيز يا ڪم جو نالو نه ڄاڻائڻ جي حالت ۾ اشارا ڏين ٿا. (هيءُ، هو)

۴- اشاري کي سهارو ڏين ٿا. (مثلاً هو اهڙو ته ڪنور آهي جو...)

۵- ڪنهن ڳالهه تي زور ڏئي ”پڪ“ ظاهر ڪن ٿا. (هيءُ ئي چور آهي.)

نحويات جو علم تمام گهڻي ترقي ڪري چڪو آهي. جديد

لسانيات جي حوالي سان پروفيسر جتوئي صاحب لکي ٿو:

صرفيا (Morphemes) جيڪي آزاد صورت رکن ٿا، تن کي
 الفاظ (لفظن جو جمع) سڏجي ٿو. اهي لفظ پاڻ ۾ ملي اهڙا ايڪا ٺاهين
 ٿا، جي ٻوليءَ ۾ مڪمل هوندا آهن، ۽ جن جي ذريعي لساني سماج جا
 ماڻهو پاڻ ۾ گفتگو ڪندا آهن. لسانيات اهڙن ايڪن مان هر هڪ
 ايڪي (Unit) کي جملو سڏي ٿي. ڪڏهن ڪڏهن هڪ ئي لفظ جملي
 جو ڪم ڏيندو آهي، جيئن ته ”پاليو مانس“ جيئن علم صرف، صرفين
 ان جي مختلف صورتن ۽ بناوتن سان بحث ڪري ٿو تيئن علم نحو وري
 جملن ۽ ان جي جزن جي بناوتن، سٽائن، نمونن، نسبتن ۽ عملن سان
 بحث ڪري ٿو، پر جيئن ته هڪ لفظ به ڪڏهن ڪڏهن جملي جو
 ڪم ڏئي ٿو، ۽ جملي جا آخرين جزا به الفاظ آهن، تنهنڪري جديد
 لسانيات ”لفظ“ کي علم نحو جو مرڪز بڻايو آهي ۽ نه جملي کي. علم
 نحو لفظن جي صورتن ۽ جوڙجڪن سان بحث ٿئي ٿو ڪري، اهو ڪم علم
 صرف جي حوالي آهي. مگر علم نحو هن بحث کي ٺاهي ٿو ته ڪيئن
 لفظ پاڻ ۾ ملن ٿا (Cohere) ۽ جملن اندر ڪهڙو ڪارج ڪن ٿا. (۴)

اهو علم جنهن جي مدد سان فقرن ۽ جملن ۾ لفظن جي بيهڪ
 ۽ سٽاءَ جي خبر پوي، ان کي علم نحو چئبو آهي. ڪن جملن ۾ هڪ
 کان وڌيڪ لفظ به ٿيندا آهن. گفتار ۾ اهڙن جملن مان ڪن ۾ وچ وچ
 تي نامڪمل (Non final) جهيلار به ايندا آهن، جملي جو اهو جزو
 جنهن ۾ ڪو نامڪمل جهيلار هجي، تنهن کي جملي جو حصو يا جزو
 Clause چئبو آهي. ڪنهن گفتار ۾ جملي کان سواءِ فقرا به ٿيندا آهن،
 هر اها نحوي بناوت جنهن ۾ هڪ يا هڪ کان وڌيڪ لفظ سمايل هجن
 ۽ جنهن سان جهيلار جو واسطو نه هجي، تنهن کي فقرو Phrase چئبو
 آهي. (۵)

سنڌي نحو جي عام ترتيب ۾ لفظن جي بيهڪ ۾ تبديلي تڏهن
 آئي سگهي آهي، جڏهن گفتار واري جهيلار Intonation ۾ به تبديلي
 آئي. جهيلار ۾ تبديليءَ جا مثال الانا صاحب هي ڏنا آهن.

عام جهيلار موجب ترتيب جهيلار ۾ تبديلي ته ترتيب

۾ تبديلي ۽ معنيٰ ۾ به تبديلي

انب چوڪر کاڌو

چوڪر انب کاڌو

انب کاڌو چوڪر؟

کاڌو چوڪر انب؟

لفظن جي بيهڪ ۾ تبديليءَ سان معنيٰ ۾ تبديلي واقع ٿئي ٿي.

سنڌي ٻوليءَ جي مختلف لهجن ۽ محاورن سان معياري لهجي وارا سمورا نحوي قاعدا قانون ته لاڳو ڪري سگهجن ٿا، پر اتر پاسي ڏانهن عام گفتار ۾ جملن ۾ ڪم آندل لفظن جي بيهڪ توڙي ترتيب ۾ ڪڏهن ڪڏهن نرالين خصوصيتون پڻ نظر اچن ٿيون. ماڻهيلي جي محاورن جي نحوي ترتيب کي ناريءَ نرالي ترتيب ڄاڻائيندي پروفيسر شيخ محمد فاضل لکي ٿو:

سنڌي ٻوليءَ کي ٻين سڌريل ٻولين وانگر لفظن جي بيهڪ ۽ جوڙجڪ جو هڪ باقاعده نظام آهي، جنهن ۾ فعل جي نحوي حيثيت کي هڪ مسلم مقام آهي. فعل جيئن ته جملي جي بناوت ۽ معنيٰ جي پورائي لاءِ هوندو آهي، تنهنڪري عام طرح جملي جي آخر ۾ ايندو آهي، پر گفتگوءَ کي اثرائتي ۽ بي تڪلف بنائڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن انهي اصول جي ڀڃڪڙي به ڪئي ويندي آهي. مثلاً معياري ٻوليءَ جي هيٺين جملن ۾ فعل پنهنجي مقرر جاءِ تي بيٺل نه آهي. پر معنيٰ جي لحاظ کان اهي جملا باقاعده جملن کان وڌيڪ اثرائتا لڳن ٿا.

(۱) اسان ته آهيون ئي خدمتگارن ۾ شامل.

(۲) آيو ته سوير هو، پر ڪم ٿڪي جو به نه ڪيائين.

(۳) هيڏا ٺڪاءُ پيا ٿين، اندر ويندو ڪير؟

نه رڳو فعل، پر ٻوليءَ جي ٻين لفظن کي پنهنجي مقرر مقام تي رکڻو پوي ٿو. صفت، موصوف کان اڳ ۾ آڻبي ۽ ظرف، فعل کان اڳ ۾ رکبو. اهڙي طرح فاعل جملي جي ابتدا ۾ ايندو ته مفعول، فاعل ۽ فعل جي وچ ۾ هوندو. اهي ۽ اهڙا ڪيترائي قاعدا آهن، جن تي ٻولي ڳالهائيندڙن کي عمل ڪرڻو آهي، پر جيڪڏهن معنيٰ ۽ مفهوم ۾ نقص جو انديشو نه آهي ۽ جملي ۾ پاڻ وڌيڪ دلڪشي ۽ حسن پيدا ٿئي ٿو، ته پوءِ اهڙين پابندين تي ڌيان نه ڏيڻ ۾ ڪو حرج ڪونهي.

”ماڻيلي - اٻاوڙي“ جي علائقي وارا ٻوليءَ جي سلسلي ۾ پنهنجي لابلالي طبع کان مجبور آهن. گفتگو ۾ اهڙي قسر جي بي ساختگي وٺڻ عيب نه پر هنر ليکجي ٿي. قصن، ڪهاڻين ٻڌائيندي يا حال احوال ڏيندي هو جڏهن ترنگ ۾ اچن ٿا، تڏهن ويهي کين ٻڌجي، ائين پيو ڀانئبو ته هنن وٽ ڪا نيار ۽ نرالي نحوي ترتيب آهي. (۶)

هن اٻاوڙي تعلقي جي ڪن مختلف قومن جي ٻوليءَ جا نمونا پڻ ڏنا آهن. هت شرن جي ٻوليءَ جا چار جملا ڏجن ٿا:-

اٻاوڙي تعلقي جي شرن جي ٻولي رائج تحريري ٻولي

مان ويٺو هر بنگلي تي، اتي آءُ بنگلي ۾ ويٺو هئس ته اتي

آيو جادو. جادو آيو.

گهرون ويهر ڏهر ڪي. گهران ڏهر ڪي ۽ ويس.

هي روانو ٿي پيو اڳنان. هيءُ اڳتي روانو ٿي پيو.

اتراڌي ٻوليءَ جو هڪ نمونو لکت جي صورت ۾ لوڪرام ڏوڏيجا، پنهنجي ڪتاب ”سڪارڻو سفر“ ۾ خاص طور ڏنو آهي. سو هت پيش ڪجي ٿو:

اسان شڪارپوري ”مان“ کي غلت ”مون“ نه چوندا آهيون ۽ ڙ

کي ر يا ذ، ز، ض، ظ جا اچار به مليل سليل ڪندا آهيون، تنهنڪري پاڻ کي صحيح سمجهندڙ نقتچين دوستن کي وڏيون وڏان سمجه ۾ اينديون. اڄڪلهه اها ٻولي جنهن ۾ ماءُ ڏني لولي جي واهي وڌائڻ جي هلچل جوڙ آهي. ان لاءِ جيڪو آسوڪيال آيو ته ان ۾ هي ڪتاب لکان ۾ پائڻ جالائي جبان جو مجو چڪين پر گهڻا انهيءَ لاکيڻيءَ لات مان واکي نه هوندا ۽ ٻيا سڪڻي ونڌ ڪندا ته تتر ڏيڪاري پتر ڏنائين. تنهن اڀراند پاڻ کي به پوري ٻيٽ ڪانهي آکر جا سال ڪاراجيءَ ۾ گجاري ها. جماني جي هالو چالو جبان سان گباوت ڪبي ته ٻريءَ ۾ اچبو ۽ پون پون ڪري وٺندا. مڪت ۾ بگاڱو ۽ قشاد ڪري چوندا ته ٻاهريءَ ۾ ڪل ٿري ٿس، ڏاڪڙ کان مجگ سڌو ڪرايوس. مان گريب ڪم ڪاڪتيءَ ڪري تتي تاءِ جباب ڏئي نه سگهندس سو ٻن پوي ايڙو مجو! هيلهه اها ڪجالت نٿو ڪيان. پائڻ مونجو مطلب سمجهي ويندا. (۷)

هيٺ معياري لهجي ۽ اترادي لهجي جي جملن جي بيهڪ جو فرق واضح ڪجي ٿو:-

معياري لهجو

اترادي لهجو

ماءُ ڏني لولي.

ماءُ ڏني لولي.

جيڪو خيال آيو.

جيڪو آسو ڪيال آيو.

سو اهڙو مزو ٻن پوي.

سو ٻن پوي ايڙو مجو.

لوڪرام جي ڪتاب ۾ ڏنل ڪجهه جملا به معياري لهجي کان مختلف آهن. هن جي ٻولي اترادي آهي، جنهن کي عام اترادي ٻوليءَ جي بجاءِ هندو اترادي نمونو چئي سگهجي ٿو. ڪي جملا مثال طور هت ڏجن ٿا:

معياري لهجو

اترادي لهجو (لوڪرام جي ڪتاب مان)

مون هيءَ جلد به تڙتڪڙ ۾

هيءَ جلد به مان تڙتڪڙ ۾

ڇپايو آهي.

ڇپايو آهي.

۲. ٻن رين ۾ چانور ۽ ڏيڍ رڀي ۾ ڪٽڪ جو مٺ، هڪ رڀي ۾ هڪ سير ڏيڍ رڀي مٺ، هڪ سير باداميون، ۽ هڪ سير ڏيڍ رڀي مٺ، هڪ سير باداميون، اٺ سير نج ڪير هڪ رڀي ۾ ۽ هڪ سير گوشت ملندو هو. ۽ هڪ سير گوشت چئين آئي. ملندو هو.

۳. اهڙين ڪچهرين مان زالن کي اهڙين ڪچهرين مان ڇڙ به لڳندي هئي. ڇڙ به ايندي هئي.

۴. اوطاق ۾ ديوان يارن دوستن سان وڻو هوندو. ديوان يارن دوستن سان اوطاق ۾ ويٺو هوندو.

۵. رسوئي ٿي ٿڌي ٿئي. رسوئي ٿڌي ٿئي.

۶. هن مارئي موٽو جو ته اچي مٿو ڦريو آهي. هن مارئي موٽو جو مٿو ڦريو آهي.

مٿيان جملا حالانڪ ڳالهائيل فقرا آهن. ۽ گفتگو ۾ ڪم آيا آهن. سواءِ پهرين جملي جي. پهرين جملي ۾ ليکڪ ”مان“ يعني فاعل پنهنجي مقرر جاءِ تي نه آندو آهي. ان جو سبب به اهوئي آهي ته ليکڪ جو تعلق شڪارپور يعني اتر سان آهي، ۽ مفعول يعني ”هي جلد“ تي زور ڏئي، اهميت ڏيڻ لاءِ فاعل کان اڳ آندو ويو آهي، تنهنڪري جملي جي نحوي بناوت قدرتي مختلف بڻجي پئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي عام نحوي سٽاءِ فاعل - فعل واري توڙي فاعل - مفعول - فعل واريءَ جا عام اصول ۽ قانون هن ريت آهن:

۱- فاعل جو وڌاءُ (لڳ) پهرين ۽ فاعل ان کان پوءِ جملي جي منڍ ۾ ايندو.

۲- فعل هميشه جملي جي پڇاڙيءَ ۾ ايندو.

۳- فعل جو وڌاءُ (لڳ) هميشه فعل کان اڳ ايندو.

۴- فاعل کان پوءِ ۽ فعل جي وڌاءُ کان اڳ پهرين مفعول جو وڌاءُ ۽ ان کان پوءِ مفعول ايندو.

۵- ظرف هميشه فعل جي وڌاءُ طور ڪم ايندو.

۶- صفت هميشه موصوف کان اڳ ۽ ان جي بلڪل پير ۾ جاءِ وٺندي.

۷- حرف جر هميشه اسم، ضمير، صفت ۽ ظرف کان پوءِ ۽ بلڪل انهن جي پير ۾ جڳهه وٺندو (۸)

ڳالهائڻ دوران اترادي لهجي ۾ مٿين قاعدن جي سختيءَ سان پابندي ڪانه ٿي ڪئي وڃي. ان جو خاص سبب جهيلا يا Intonation آهي، جنهن جي ڪري جملن جي نحوي ترتيب ۾ فرق اچي ٿو ۽ معنوي فرق به واقع ٿئي ٿو. دراصل روزمره ۽ عام گفتار واري ٻوليءَ جو هر جملو انهن اصولن ۽ قانونن جو پابند هوندو آهي. انهن اصولن لاءِ جيڪا بنيادي سٽ آهي، تنهنجا چار مقصد آهن. پهريون مقصد آهي انتخاب Slection، ٻيو مقصد آهي ترتيب، ٽيون مقصد آهي فعل جو لاڳاپو، ۽ چوٿون مقصد آهي جهيلا يا يعني (Intonation) (۹)

”خيرپور ۾ خير جا ڏينهن“ ڪتاب ۾ محسن علي شاهه بخاريءَ اترادي لهجي ۾ گفتگو جا ڪيترائي جملا لکيا آهن. هڪ مثال هت ڏجي ٿو:-

”جيڪڏهن ڪو سيد ٿئي چريو، وتي ڪپڙا لاهيو گهمندو، اهڙي سيد کي چريو سمجهي گدو گهمائڻ بجاءِ چون ”سائين مست آهي“، ۽ رهندو وتن سڳا ڦڻا ڪرائيندا، ان چرئي شاهه کئون. پر

جيڪڏهن هوندو چيڙاڪ ۽ وتندوڪڪ پن کي گاريون ڏيندو ۽ جهنگ
 جهر سان جهيڙو ڪندو، ته ان لاءِ وري چوندا سائين صفا ڪو جلالِي آ،
 شل نه ڪنهن تي ڪاوڙ ڪري، جي مسڪين جو ٻار اهڙي چرئي مٿي
 ڦرئي سيد جي ٿيو سامهون ته چون ”ڏنم نامراد جا ڪم، سيد جي ٻار
 مان به ڪونه مڙيو، صفا ڪو مروان نڪتو، پنهنجي قبر ۽ قيامت ئي
 ڪاري ڪري ڇڏيائين! اڙي پنيڙا بي پيرا! وڃين ٿو ڏينهن
 ڏينهن ايمان مان نڪرندو توکي مڙئي هن مست جي ڪجهه دعائن جي
 دٻ جي ضرورت آ!“ (۱۰)

مٿي ڏنل اترادي لهجي جي نموني ۾ ڪيترائي جملا عام نحوي
 بناوتن کان مختلف آهن. خاص طور هي جملا جڏهن معياريءَ سان ڀيٽ
 ڪجن ٿا ته فرق واضح ٿي پوي ٿو:-

اترادي لهجو معياري لهجو

- (۱) رهندو وتن سڳا ڦيٽا ڪرائيندا رهندو ان چرئي شاه کان سڳا
 ان چري شاه ڪئون. ڦيٽا ڪرائيندا وتن.
- (۲) جيڪڏهن ڪو سيد ٿئي جيڪڏهن ڪو سيد چريو
 چريو ٿئي.....
- (۳) ڏنم نامراد جا ڪم! نامراد جا ڪم ڏنم
- (۴) وڃين ٿو ڏينهن ڏينهن ڏينهن ڏينهن ايمان مان
 ايمان مان نڪرندو نڪرندو ٿو وڃين.

مٿين جملن ۾ جهيوار عام جملن کان مختلف آهي ۽ ڇن لفظن
 تي زور ڏنل آهي، سي پنهنجي مقرر ٿيل جاءِ تي وارد ٿيل نه آهن، پر
 جملي ۾ اڳ ۾ يا آخر ۾ رکيل آهن، جنهن ڪري انهن لفظن تي معنوي
 زور ڏنل آهي. هونئن ته اهڙا گهڻائي مثال معياري ۽ لاڙي لهجن ۾ به ملي

سگهندا، پر اترادي لهجي ۾ ڳالهائڻ دوران هن لهجي جي نحوي بناوتن ۾ اڪثر ڪري گهڻو ئي فرق نظر اچي ٿو. اترادي ٻوليءَ جي هڪ نمايان خوبي اها آهي، ته آوازن جي ادائگي چٽي طرح ڪئي وڃي ٿي، بلڪ ڳالهائڻ جو انداز سُر سان يا سُريلو هجي ٿو. اترادي ٻوليءَ جو سواد ۽ هڳاءُ ئي ڪجهه اهڙو آهي، جنهن جي اڳيان نحو جا قاعدا نرم ٿيو پون، تنهنڪري ايئن به نه ٿو چئي سگهجي ته اترادي ماڻهو نحوي اعتبار کان غلط ٻولي ڳالهائيندا آهن.

حوالا

- (۱) پيرو مل مهرچند آڏواڻي. وڏو سنڌي وياڪرڻ ۱۹۸۵ع ص. ۱۶۳
(2) Encyclopedia Americana. Vol. 17 P-529
- (۳) پوپتي هيراننداڻي. پاشا شاستر ۱۹۶۲ع ص ۱۱۷-۱۱۸
- (۴) علي نواز جتوئي. علم لسان ۽ سنڌي زبان. ۱۹۸۳ع ص. ۱۱۷-۱۱۸
- (۵) ڊاڪٽر غلام علي الانا. سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس. ۱۹۸۲ع. ص - ۶۸-۶۹.
- (۶) شيخ محمد فاضل. ماڻيلي- اڀاوڙي جي ٻولي ۱۹۹۲ع ص. ۲۵.
- (۷) لوڪرام ڏوڏيجا. سڪار ٿوسفر ۱۹۸۰ع ص ۱۰-۱۱
- (۸) ڊاڪٽر غلام علي الانا. سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس. ۱۹۸۲ع ص-۱۷۶
- (۹) ڊاڪٽر الانا. ساڳيو ڪتاب ص. ۱۷۶
- (۱۰) سيد محسن علي شاهه بخاري، خيرپور ۾ خير جا ڏينهن ۱۹۹۲ع. ص ۹۴

باب پنجون

اتراڊي لهجي تي سرائڪي، بلوچي ۽ ٻين ٻولين جو اثر

۱- سرائڪيءَ جو اترادي لهجي تي اثر

اتراڊي لهجي جون پاڙيسري ٻوليون آهن - سرائڪي، بلوچي، براهوي ۽ مارواڙي. اتراديءَ جا ننڍا محاورا جيڪي سنڌ کان ٻاهر ليکيا وڃن ٿا، تن مان خاص خاص هي آهن؛ ماڇڪي، کيتراڻي، جندالي ۽ فراڪي. انهن مان ماڇڪي جو تعلق بهاولپور رياست سان آهي ۽ کيتراڻي، جندالي ۽ فراڪي جو تعلق بلوچستان سان آهي. (۱)

سنڌي ٻولي ۽ اترادي لهجي سان قريب ترين ٻولي سرائيڪي سمجهي وڃي ٿي. ان جو خاص سبب ٻنهي ٻولين جي صوتياتي، صرفياتي، ۽ نحوياتي سرشتن ۾ هڪجهڙائيءَ سان گڏوگڏ لفظي ذخيره ۾ پڻ هڪجهڙائي ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ آهي. سرائڪي ڳالهائڻ وارا سموريءَ سنڌ ۾ آيا ۽ اچي آباد ٿيا آهن، پر اترادي لهجي جون حدون سرائڪيءَ جي مکيه ايراضي سان ملندڙ آهن، بقول پروفيسر ڪرسٽوفر شئڪل جي سرائڪي جي مکيه ايراضي وچولو پاڪستان

(سينٽرل پاڪستان) آهي. پاڙيسري ٻوليون هجڻ سبب هڪ ٻئي تي گهڻو ئي اثر انداز ٿينديون رهيون آهن. ۽ هي عمل مسلسل ٿيندو رهي ٿو. سنڌ ۾ سرائڪي ڳالهائيندڙ Bilingual آهن ۽ ٻنهي ٻولين ۾ اهڙي ئي مهارت رکڻ ٿا، جهڙوڪر ٻئي ٻوليون سندن مادري زبانون هجن.

سرائڪيءَ کي گريٽرسن ”لهندا“ ڪري لکيو آهي ۽ لنگسٽڪ سروي آف انڊيا جي جلد اٺين جي پهرين حصي ۾ سنڌي ۽ لهندا ٻنهي ٻولين جو لساني جائزو ورتو ٿاڻين. ”لهندا“ لفظ اصل ۾ ”لهندو“ آهي ۽ خاص طرح معنيٰ اٿس ”پنجاب جو الهندو طرف“ ۽ اتي جي ٻولي لهندا يعني پنجاب جي اولهندي طرف جي ٻولي سڏجي ٿي. اها ملتان ڏي ملتاني، بهاولپور ڏي بهاولپوري ۽ سنڌ ۾ سرائڪي سڏجي ٿي. سرائڪي ٻولي معنيٰ سنڌ توڙي سنڌونديءَ جي سري يعني مٿين ڀاڱي جي ٻولي. سنڌ جو سرو يا اتر وارو پاسو خاص طور جيڪب آباد طرف ڀروچڪو ملڪ آهي تنهنڪري اها ڀروچڪي به سڏجي ٿي. سنڌ ۾ جت اڪراها ٻولي ڳالهائيندا آهن، تنهنڪري اها جتڪي به ڪوٺجي ٿي. (۲)

سنڌيءَ جو سرائڪي ۽ داردڪ ٻولين سان ناتو جي سري هيٺ پيرومل آڏاواڻي لکيو آهي؛

صدين کان سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير جا رهاڪو هڪٻئي سان گهڻو لهه وچڙ ۾ آيا آهن ۽ خود ڪشمير وارو پاسو پنجاب سميت ڪيترو وقت سنڌ حڪومت هيٺ هو تنهنڪري سنڌيءَ جو انهن ٻولين سان ججهو ناتو ٿيو آهي. اڄ به ڏسبو ته سنڌي ٻولي سنڌ جي اتر ڏي اُٻاوڙي طرف سرائڪي يا اُڀي جي ٻوليءَ جو نمونو اختيار ڪندي، بهاولپور ڏي به اهڙي ويس ڌاريندي ملتاني ٻوليءَ سان وڃي گڏي آهي، جنهنڪري ايئن چئي سگهجي ٿو ته سرائڪي ٻولي ڄڻ ته وڃون ڏاڪو يا وڃ واري ڪڙي آهي، جا سنڌيءَ کي پنجابيءَ سان ڳنڍي ٿي ۽ پنجابي ٻولي اترڏي ڪشميريءَ سان وڃي گڏي آهي. انهيءَ ريت سنڌ کان

ڪشمير تائين ٻولين جو پاڻ ۾ ڪڙو ڪڙي سان ڳنڍيو پيو آهي. (۳)

شڪل سرائڪي جا ڇهه قسمر / محاورا ڄاڻايا آهن:

۱- وسطي ۲- ڏاکڻي ۳- سنڌي - سرائڪي ۴- اترين

۵- جهنگي ۶- شاهپوري (۴)

شڪل سنڌ ۾ ڳالهائي ويندڙ سرائڪيءَ کي سنڌي -

سرائڪي سڏي ٿو. هن لکيو آهي:

سرائڪي سنڌ ۾ صدين کان ٻاهران ايندڙ سرائڪي ماڻهن جي ٻوليءَ طور رائج آهي، ساڳئي وقت ادبي طور پڻ گهڻي زماني کان وڏي اهميت جي حامل ٻولي رهي آهي. سرائڪي ڳالهائيندڙ گروهه، جيڪي اڪثر ڪري بلوچ قبائل آهن، تن جو اصل تعلق مختلف جاگرافيائي خطن سان آهي. سنڌ ۾ هنڌ هنڌ تي آباد هجڻ سبب سرائڪي ٻولي جاگرافيائي اعتبار کان پڻ مختلف لهجن جون صورتون اختيار ڪري چڪي آهي. اهڙن مختلف محاورن جو تعلق اتر طرف جي سرائڪيءَ جي مکيه ايراضي جي پنهنجي پنهنجي اصلي محوري سان پڻ آهي. سنڌ جا سرائڪي ڳالهائيندڙ سنڌي ٻولي ۽ سرائڪي ٻولي ٻنهي ۾ هڪجهڙي مهارت رکن ٿا. سنڌ جي سمورن سرائڪي ڳالهائيندڙن تي سنڌيءَ جو تمام گهڻو اثر آهي. شهر جي پڙهيل ڳڙهيل سرائڪي ڳالهائيندڙن تي اڃا ئي وڌيڪ گهرو اثر آهي. هيءُ اثر جيئن جيئن ڏکڻ طرف وڃبو، ته تيئن تيئن وڌيڪ معلوم ٿيندو. جيئن ته سنڌ ۾ سنڌيءَ جي استعمال جي همت افزائي ڪئي وڃي ٿي، تنهنڪري سرائڪيءَ جو استعمال گهٽيو پيو وڃي. سرائڪيءَ تي سنڌيءَ جو اثر صرف لفظي ذخيره تي پيو آهي ۽ صرفيات تي تمام گهٽ اثر آهي، جڏهن ته نحويات تي ته نه هجڻ جهڙو اثر آهي. سرائڪي تي سنڌي اثرات جي جڏهن سرائڪي تي اردوءَ پنجاڻي اثرات سان پيٽ ڪجي ته، ته سنڌي اثرات گهڻو نمايان نظر اچن ٿا. (۵)

سرائڪي ۽ سنڌي ٻنهي ٻولين جا پاڻ ۾ قريبي ناتا آهن. ڪن عالمن جي خيال ۾ سرائڪي سنڌيءَ کان ۱۱۱ هه ۾ ڌار ٿي پنهنجي علحدہ حيثيت ۽ مقام پيدا ڪيو آهي. (۶) ٻنهي ٻولين ۾ مکيه طور هڪجهڙايون هن ريت آهن:

۱- ٻنهي ٻولين جي لفظي ذخيره Vocabulary ۾ ۹۰ سيڪڙو هڪجهڙائي آهي.

۲- ٻنهي ٻولين ۾ چوڻا ۽ نڪاوڻ آواز هڪجهڙا آهن، جيڪي ٻين هند آريائي ٻولين ۾ ڪونهن، يعني ته:

چوڻا آواز:- ب ، ڏ ، چ ۽ ڳ

نڪاوڻ آواز:- م ، ن ، ڻ ، ج ، ۽ گ

۳- ٻئي ٻوليون عربي، فارسي ۽ بلوچي ٻولين کان متاثر ٿيون آهن.

۴- ٻنهي ٻولين جا فعل ۽ مصدر تقريباً هڪجهڙا آهن.

۵- سنڌيءَ جي اترادي لهجي ۾ / ت / جو / ٿر / ۽ / ڊ / جو / ڍر / عيوضي صوتيا آهن. هي آواز سرائڪيءَ ۾ / تر / ۽ / در / جي صورت ۾ موجود آهن، مثلاً:

معياري لهجو	اتردي لهجو	سرائڪي
چنڊ	چنڊر	چندر
پٽ	پٽر	پتر

۶- اڪثر هند آريائي ٻوليون ٻن سُرَن جي وچ ۾ ”ت“ کي هدف ڪري ڇڏين ٿيون. مگر سنڌي ۽ سرائڪيءَ ۾ موجود آهي، مثلاً:

اردو	سنڌي	سرائڪي
ڪيا	ڪيتو	ڪيتا
سوا	ستو	ستا

مٿي ڄاڻايل هڪجهڙاين لاءِ چئي سگهجي ٿو ته اهڙا اثرات هڪٻئي کان متاثر ٿيندي پنهجي ٻولين قبول ڪيا آهن. جيئن ته اترادي لهجي جي ايراضي سرائڪي ايراضيءَ سان لڳو لڳ آهي ۽ مسلسل رابطي ۾ آهي، تنهنڪري گهڻي ۾ گهڻا سرائڪي اثرات اترادي لهجي تي پيا آهن. اهڙن اثرن جي وچور هيٺ پيش ڪجي ٿي.

۱- سنڌي ٻوليءَ جي اترادي لهجي (خصوصاً سکر ۽ اُهاوڙي طرف) ۾ (ت ۽ ٿر)، (ڊ ۽ ڊر) آوازن ۾ (ٿر ۽ ڊر) اهڙا آواز آهن، جيڪي سنڌيءَ جي فقط ڪڇي لهجي ۾ ملن ٿا، پر ڪڇيءَ ۾ (ت ۽ ڊ) آواز موجود نه آهن. ڪڇيءَ ۾ به (ٿر ۽ ڊر) جا نعر البدل (ٿر ۽ ڊر) آهن. (ٿر ۽ ڊر) آوازن کي ڊاڪٽر الانا صاحب مڪمل صوتيا قرار ڏئي ٿو. (۷) حقيقت ۾ (ٿر ۽ ڊر) سنڌي ٻوليءَ جي (ت ۽ ڊ) صوتين جا عيوضي آواز Allophones آهن. سنڌيءَ جي اترادي لهجي تي اهو سرائڪيءَ جو اثر آهي.

۲- سنڌي ۽ سرائڪيءَ جا ڪي آواز هڪ ٻئي سان متبادل آهن، جيئن :

<u>سرائڪي آواز</u>	<u>سنڌي آواز</u>	<u>لفظ</u>
ل	ر	ڀال - ڀار

سولھان - سورھن

۳- سنڌي ٻولي جي اترادي لهجي جي جنس مونث عدد واحد کي جڏهن عدد جمع ۾ بدلائبو آهي، تڏهن جيڪي جمع جون صورتون ملن ٿيون، انهن تي سرائڪي ٻوليءَ جو اثر بلڪل ظاهر هوندو آهي. مثال طور:-

<u>لفظ</u>	<u>عام سنڌي</u>	<u>اترادي</u>
واحد	جمع	جمع
ڪٽ	ڪٽ ڪٽون	ڪٽان

کارک	کارک	کارکون	کارکان
تنگ	تنگ	تنگون	تنگان

۴- سرائڪي ٻوليءَ ۾ اسر فاعل جي نشاني ”وال“ يا ”الا“ پڇاڙيون آهن ۽ سنڌي ۾ ”وال“ يا ”وارو“ پڇاڙيون ملائيون آهن. سرائڪيءَ وارو (ل) سنڌيءَ ۾ (ر) آواز ۾ تبديل ٿيو آهي:

اسر	علامت اسر	فاعل
پڇو / پڇا / پڇڙا	وال	پڇڙ وال / پڇڙيوال
ڪوٽ	وال	ڪوٽوال
سرندي	وال	سرنديال

۵- سنڌيءَ ۾ پهرين ڪلاس جي ٻار کي جيڪو ”ٻڪي جو ڪوڙو“ سڏيو ويندو آهي، ان ۾ جيڪي انگ ڪم آندا ويندا آهن، تن ۾ جيڪو عدد شماري آهي، اهو هوبهو سرائڪي ٻوليءَ تان کنيو ويو آهي. معياري لهجي توڙي اترادي لهجي تي اهو اثر سرائڪيءَ جو آهي. ڪوڙو هت ڏجي ٿو:-

ايڪ	ڏون	ڏون	(سرائڪي ۾ ڏون معنيٰ ٻه)
ٻه	ڏون	چار	
ٽه	ڏون	ڇهه	
چار	ڏون	اٺ	
پنج	ڏون	ڏهه	
ڇهه	ڏون	ٻارهن	
ست	ڏون	چوڏهن	
اٺ	ڏون	سورهن	
نائ	ڏون	ارڙهن / اٺارهن	
ڏاهه	ڏون	ويهه	

۵- سنڌي اسم جن جي آخر ۾ / آ / سر موجود هوندو آهي، سرائڪي ڳالهائيندڙ اهڙن لفظن جي اچار ڪرڻ مهل / آ / سر تي / ا / سر ۾ بدلائي اچاريندا آهن. اهو اثر سرائڪي ٻوليءَ جو آهي. ڊاڪٽر الانا صاحب لکي ٿو ته هن وقت ڪيترائي غير سرائڪي ڳالهائيندڙ سنڌي به اهڙن لفظن جو اچار سرائڪي اثر جي ڪري ڪندا آهن. مثال طور:-

سنڌي اچار	سرائڪي اثر هيٺ اچار
پنجَ	پنج
سَتَ	ست
اٿَ	اٺ
هٿَ	هٿ
اٺَ	اٺ

اتراڌي لهجي تي اهڙو اثر پڻ ٿيو آهي.

۶- اهي سنڌي لفظ جن جي آخر ۾ / ا / يا / آ / سر موجود آهي سرائڪي ڳالهائيندڙ اهڙن لفظن جو اچار ڪرڻ مهل / ا / يا / آ / سر کي / آ / سر ۾ تبديل ڪندا آهن. سرائڪيءَ جو اهو اثر اترادي لهجي تي ڇڻو نظر اچي ٿو، مثال طور:-

سُر	سنڌي اچار	سرائڪي اثر وارو اچار
اِ	سيٺ	سيٺ
اِ	رات	رات
اِ	سنڌ	سنڌ

۷- زمان حال مان زمان ماضي ۾ ڦيري لاءِ يا انهن جي حالت جري،

حالت اضافي يا حالت مڪاني وغيره ۾ ڦيري لاءِ اسم جي پويان جيڪڏهن ”اي“ سر موجود آهي ته پوءِ آ (ء) سر گڏائبو ۽ ان جي پويان حرف جر آڻبو. سنڌ ۾ سرائڪي ڳالهائيندڙ ۽ سرائڪي اثر هيٺ ڳالهائيندڙ هيءُ آخري سر آ (ء) ڪونه ٿا اچارين. مثال طور:-

سرائڪي اثر هيٺ جملو

معياري سنڌي جملو

ڇوڪري کي ماني ڏي.

ڇوڪريءَ کي ماني ڏي.

ڇوڪري جو پيءُ آيو.

ڇوڪريءَ جو پيءُ آيو.

ڇوڪري ٻار ماريو.

ڇوڪريءَ ٻار کي ماريو.

ٻانڌو جو پٽ آيو.

ٻانڌوءَ جو پٽ آيو.

ٻانڌو کي چير.....

ٻانڌوءَ کي چير.....

اتراڌي لهجي جي ماڻيلي - اباوڙي جي ننڍي محاوري جي ايراضي يعني ميرپور ماٿيلي ۽ اباوڙي طرف پڻ سرائڪي ڳالهائيندڙ ۽ سرائڪي اثر هيٺ آيل قومن تي اهڙو اثر گهڻو آهي.

۸- سنڌ ۾ سرائڪي خطن کان ايندڙ سرائڪي ڳالهائيندڙ پنهنجا ڳوٺ ۽ واهڻ اڏيا ۽ انهن تي سرائڪي زبان جا نالا يعني سرائڪي جي نحوي سٽاءَ موجب نالا رکيائون. هيٺ اهڙا مثال ڏجن ٿا، جن جي اڀياس مان ظاهر آهي ته اهاستاءِ سنڌي زبان جي نحوي اصولن موجب ڪانه ٿي لڳي، پر اها سرائڪي ٻوليءَ جو اثر ظاهر ڪري ٿي:-

سنڌي ڳولڻ جا نالا

سرائڪي علائقي جي ڳوٺ جا نالا

خانوواڻ	علي شير واهڻ
عالي واهڻ	آدم واهڻ
نل مير رڪن	نل وزير
نل عاقل خان.	
نئون ڪوٽ	نوان ڪوٽ
ڪوٽ غلام محمد	شورڪوٽ
ڪوٽ مير محمد	ڪوٽ اڌو
”ڪوٽ“ جو سرائڪي ۾ اسم تصغير آهي. ”ڪوٽلي“ يا ”ڪوٽله“ جيئن ڪوٽلي نجابت، ڪوٽلي لوهاران، ڪوٽله مغلان.	
سنڌيءَ ۾ ”ل“ کي ڙ ۾ تبديل ڪيو ويو آهي، جيئن: ڪوٽڙي ڪبير، ڪوٽڙي وغيره. (۸)	

اتراڊي شاعريءَ تي سرائڪيءَ جو گهڻو اثر آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اڪثر ڪلاسيڪي شاعرن سنڌي ۽ سرائڪي ٻنهي ٻولين ۾ شاعري ڪئي آهي، تنهنڪري به اتراڊي شاعريءَ تي سرائڪي ٻوليءَ جو اثر پوڻ لازمي آهي. هيٺ چند ستون بيدل سائين جي ڪلام مان ڏجن ٿيون، جن ۾ نيت سرائڪيءَ جا لفظ ڪم آندل آهن:-

- ۱- نالي ڳڏي ان جي، وڃي گوندر غمر.
 - ۲- قدمن تلي، سر ڌري، چڙهيا او آڪاس.
 - ۳- گهڻ امانت عشق جي، جي سڏائين آدم.
 - ۴- تخت هزاري شاهه سڏائين، وڃ سيالين چاڪ
- مارن فارا وحدت والا، بيدل ٿي بيباڪ.

۵۔ پنهنجو پاڻ ويکن ائون وسهن.

ناميان جا ڏي ڪرن نڪامان.

قاضي قادن جي ڪلام ۾ پڻ ڪيترائي سرائڪي لفظن ملن ٿا.
هڪ بيت ته ڄڻ سرائڪيءَ ۾ چيل معلوم ٿئي ٿو:

هر هر حال ڪرينديان راڌي ڳئي وها

وج پڇو سانوڻ ستيان، لابي لنگهڻ آ.

(قاضي قادن)

اثر جي ٻين شاعرن، حضرت سچل سرمست، بيڪس سائين ۽
ٻين جي ڪلام ۾ پڻ نه صرف سرائڪي الفاظ ڪافي تعداد ۾ ملن ٿا،
پر ڪيترا سرائڪي پهاڪا ۽ اصطلاح ۽ ترڪيبون پڻ ڏسڻ ۾ اچن
ٿيون.

۲- بلوچي ٻوليءَ جو اترادي لهجي تي اثر

اترادي لهجي جي ايراضي يعني اتر سنڌ جي اولھ ۾ بلوچستان جو سڀي ضلعو آهي. سڀيءَ ۾ سنڌي ٻوليءَ جا جغدالي ۽ فراڪي محاورا رائج آهن، جن تي بلوچستان جي ٻن مکيه ٻولين بلوچي ۽ براهوي جا اثرات مرتب ٿيل آهن. بلوچي ٻوليءَ جا اترادي لهجي سان پاڙيسرين وارا ناتا برقرار آهن، تنهنڪري اتراديءَ تي بلوچيءَ جا اثرات ٿيڻ ناگزير آهن. بلوچي زبان جو تعلق سنڌي ٻوليءَ سان عام طور ۽ اترادي لهجي سان خاص طور تاريخي طور به گهڻو گهرو رهيو آهي. ويدن واري زماني کان وٺي سنڌ ۽ قنڌار جي ماڻهن جي پاڻ ۾ گهڻي له وچڙ هئي. انهيءَ کان پوءِ به هندن جي صاحبي ۽ افغانستان ۽ بلوچستان جا ڪجهه ڀاڱا سنڌ جي حڪومت هيٺ هئا، انهن سببن ڪري سنڌيءَ تي بلوچي ۽ پشتو جو گهڻو اثر ٿيو. (۹)

بلوچي ٻوليءَ ان جي محاورن لاءِ گريٽرسن لکيو آهي:

Balochi means the language of Baloches and so far as it relates to Baloches of Balochistan the name is accurate enough, but there are numerous Baloches in India and probable also in Persia, who have abandoned their tribal speech and have adopted that of the people among whom they have settled.

گريٽرسن بلوچي ٻوليءَ جا ٻه مکيه لهجا ڄاڻايا آهن:

(۱) مغربي Westren (۲) مشرقي Eastern

اولهندي واري يعني مغربي لهجي کي مڪراني به چوي ٿو:

The Western dialect has better preserved the earlier forms of language. The Eastern has developed or decayed into a stage of which we see only sporadic beginning in the West.

The Eastern dialect, too, has borrowed words very freely from the neighbouring Sindhi and Lahanda. The Western dialect is naturally free from this temptation. When it borrows, it mostly borrows from Persian.

گريٿرسن بلوچي جي لهجن جا هيٺيان نمونا ڏنا آهن:-

- ۱- مغربي (مڪرائي) لهجو (نثر ۾) ضلع ڪراچي
- ۲- مغربي (مڪرائي) لهجو (نظم ۾) ضلع ڪراچي
- ۳- مغربي (مڪرائي) مڪران
- ۴- مغربي (مڪرائي) مڪران
- ۵- مشرقي لهجو ديرو غازي خان
- ۶- مشرقي لهجو لورالائي
- ۷- مشرقي لهجو لورالائي
- ۸- مشرقي لهجو اپر سنڌ (جيڪب آباد)
- ۹- قيصرائي لهجو ديرو اسماعيل خان.
- ۱۰- ڪڇ جي ٻولي (نثر ۾) ضلع ڪراچي
- ۱۱- ڪڇ جي ٻولي (نظم ۾) ضلع ڪراچي
- ۱۲- سنڌ جا گاڏڙ محاورا ضلع جيڪب آباد
- ۱۳- سنڌ جا گاڏڙ محاورا خيرپور رياست

سنڌي ٻوليءَ جي اترادي لهجي، سرائڪي جي ملتاني لهجي ۽ بلوچي ٻوليءَ ۾ ڪيترا لفظ هڪجهڙا ملن ٿا. جيئن ته بلوچ قبيلن لڏپلاڻ ڪري جيڪب آباد ۽ ملتان جي علائقن ۾ آباد ٿيا آهن، انهن جي بلوچي ٻولي مقامي محاورن تي پنهنجا اثرات وڌا آهن، جنهن ڪري مذڪوره ٻولين ۽ محاورن ۾ هڪجهڙا لفظ ملن ٿا. ڊاڪٽر مهر عبدالحق جي خيال ۾ هي لفظ ٻين هند آريائي ٻولين ۾ ڪونهن يا بلڪل گهٽ آهن. (۱۱) اهڙي وچور هن پيش ڪجي ٿي:

سنڌي	بلوچي
اڀا	اڀا
ادو	ادا
آکيرو	آکيرو
آلسي، آرسي	آلسي
آنو	آنو
اوجھري	اوجھري
پولو	پوڙو
ٻيڙي	بيڙي
ڀارت	ڀارت
ڦاهو	ڦاهو
تنوار	توار
ٿورو	ٿورا
جَتَ	جَتَ
جھاتي	جھاتي
جھيڙو	جھيڙع
چٽي	چٽي
ڊوھ	دروھ
ڊڳَ	ڊڳ
دلو	دلا
ڏنگو	ڏنگ

سانگو	سانگ
سندو	سند
ڪير (رڪ)	ڪير
ڪوڙڪي	ڪوڙڪي
ڪاري	ڪاري
ڪاهي	ڪاهي
گلر	گلر
لج	لج
مهي (لسي)	مهي
وٽ	وٽ
وٽي	وٽي
وڏي (رشوت)	وڏري

بلوچستان جي سڀي علائقي جي ڪيترن شاعرن اتر جي لهجن جڦڌالي ۽ فراڪي ۾ شاعري ڪئي آهي. اهڙن ڪيترن ئي شاعرن جو احوال ڊاڪٽر داد محمد بروهيءَ پنهنجي ٽيسز ۾ ڏنو آهي. ان شاعريءَ جي ٻوليءَ تي بلوچي ٻوليءَ جا اثرات بلڪل ئي نمايان آهن.

۳- براهوي ٻوليءَ جو اترادي لهجي تي اثر

براهوي ۽ سنڌي ۾ ڪافي هڪجهڙايون آهن. خاص طور تي اتر سنڌ جي ٻولي تي اهي اثر نمايان آهن. سنڌي زبان جي الف - ب ۽ براهوي زبان جي الف بي ۾ به ڪافي هڪجهڙايون آهن. اها الفابيٽ ڊاڪٽر عبدالرحمان براهوي جي ترتيب ڏنل آهي. ٻنهي زبانن ۾ سُر آواز به ساڳيا آهن، ڇو ته قديم زماني کان ٻنهي زبانن ۾ لساني هڪجهڙائي آهي.

براهوي ۽ سنڌي جي سُرَن جي هڪ جهڙائي وارو چارٽ هيٺ ڏجي ٿو. جنهن مان پتو پوندو ته ٻنهي ٻولين ۾ ڪيتري مماثلت آهي.

معياري سنڌي براهوي اترادي اعراب :

آهي اي آئي / آ آ

ميڪَ ميخ ميخ آ

قدرت قدرت قدرت ا

چم (ڪل) چرم چم ا

قبضي قكوضي قكوضي اي (x) جو اضافو

قَيدي قَيدي قَيدي آي

اچي بري اچي اي

ڪاڙهو ڪاڙه ڪاڙو او

دونھون وڏَ دَوڏَ او

نمونو ڊول ڊول او

براهوي ۽ سنڌي زبانن ۾ لفظن جڙڻ جا طريقا ساڳيا آهن، يعني صرفي قاعدا هڪ جهڙا آهن. خاص طور تي اترادي لهجي ۾ انهن جو اثر واضح آهي.

سنڌي جي روائتي گرامر کان هتي ڪجهه مثال ڏجن ٿا.

سنڌي	سنڌي	براهوي
مصدر	امر	فعل
ڦرڻ	ڦر	ڦرينگ
پوڄڻ	پوڄ	پوڄينگ
لڳڻ	لڳ	لڳينگ
ڪرڻ	ڪر	ڪننگ

اترادي لهجي ۽ براهوي جي تڪراري لفظن ۾ هڪجهڙائي جو مثال هيٺين لفظن ۾ ملي ٿو.

اترادي لهجو	براهوي
دمر دمر	دمر بدمر
وار وار	وار وار
اٿو متو (وغيره)	اٿو متو

حرف ندا وارا لفظ جنهن سان غم، خوشي ۽ حيرت وغيره جو اظهار ٿئي ٿو، سي گهڻو ڪري براهوي ۽ اترادي لهجو ۾ ساڳي طرح اڇاريا وڃن ٿا سواءِ ٿوري گهڻي فرق جي. مثلاً:

اترادي لهجو	براهوي
وہ - وام	وہ - وام
مار!	مار!
آڙي!	آڙي!

هائِ هاءِ	هئي هئي
حيفَ	حيفَ
ثو	ثف
ٻڌ (ٻڌي مر)	ڊب (وغيره)

اهو طئي آهي ته ٻوليون ميل ميلاب ذريعي هڪ ٻئي تي اثر انداز ٿين ٿيون. براهوي قبيلن جي لڏپلاڻ سڄي سنڌ ۾ ٿيندي رهي ٿي. خصوصاً اتر سنڌ جي علائقن ۾ بلوچستان جي سرحد جي ملڻ ڪري گهڻي ٿيندي رهي آهي. ان ڪري ڪيترا لفظ ٿوري فرق سان ٻنهي علائقن ۾ رائج آهن. جهڙوڪ:

براهوي	اتراڌي لهجو
چند	چند (پاڻ)
ميهي	مينهن (جانور)
کنجي	کنجي
دلو	دلو
ڊو	ڏوئي
ڊڪڻ	ڊڪڻ
پڪو	پڪو
دير	ڪير وغيره.

ڊاڪٽر بلوچ جي راءِ آهي ته انهيءَ امڪان کان انڪار نٿو ڪري سگهجي، ته قديم دور جي منڊا دراوڙي ٻولين توڙي موجوده دور جي پاڙيسري ٻولي بروهڪي جا ڪي الفاظ سنڌي ۾ رائج ٿي چڪا آهن. (۱.۲)

حوالا

- (۱) ڊاڪٽر داد محمد بروهي. سڀيءَ جي ٻولي ۱۹۹۲ع.
ص - ۱۰
- (۲) پيرومل مهر چند آڏواڻي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۱۹۵۶ع.
ص - ۸۲
- (۳) پيرومل مهر چند آڏواڻي. ساڳيو ڪتاب ص - ۸۵
- (4) Shackle, C. The Siraiki Language of Central
Pakistan. 1976. p 7-8
- (5) Shackle, C. I bid p. 174
- (۶) مهر عبدالحق. ملٽاني زبان اور اسڪا اردو سي تعلق. ۱۹۶۷ع.
ص - ۲۷۱
- (۸) ڊاڪٽر غلام علي الانا، ساڳيو ڪتاب ص. ۲۵۸ - ۲۶۰
- (۹) پيرومل مهر چند آڏواڻي. سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ ۱۹۵۶ع. ص. ۸۸
- ۸۹.
- (10) Grierson. G. A Linguistic Survey of India.
- (۱۱) ڊاڪٽر مهر عبدالحق. ملٽاني زبان اور اسڪا اردو سي تعلق،
۱۹۶۷ع. ص ۲۸۳ - ۲۸۵
- (۱۲) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ.
ص ۱۴.

باب ڇهون

اُترادي لهجي جو لوڪ ادب ۾ حصو

سنڌ جو لوڪ ادب سهيڙڻ لاءِ لوڪ ادب رٿا پاران سنڌي ادبي بورڊ ڇاليهن کان مٿي جلد شايع ڪيا آهن، جنهن جو سهرو سنڌ جي نامور ڏاهي ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سر تي سونهي ٿو. هن صاحب لوڪ ادب جو مواد سموري سنڌ مان ڪٺو ڪري ڇنڊي ڇاڻي، تدوين ڪري، وڏيءَ عرصي بعد سنڌ واسين کي آڇيو آهي. سموري مواد ۾ اتر سنڌ جو به اوترو ئي حصو آهي، جيترو لاڙ يا ٻين حصن جو. لوڪ ادب جون سموريون صنفون اتر ۾ به گهڻيون ئي مشهور ۽ مقبول آهن. سگهڙن ۽ سخنورن جون مجلسون صدين کان هلنديون اچن ٿيون.

اُترادي لهجي ۾ ڪيل عوامي شاعري ۽ لوڪ ادب جي ٻين صنفن کي جن عالمن ۽ اديبن جاکوڙ ڪري گذ ڪري ۽ تحقيق ڪئي آهي تن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الان، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر نواز علي شوق، ڊاڪٽر اياز قادري، غلام رسول جتوئي، ابن حيات پنهو، محمد حسن مشتاق، محمد عالم شورو، رائڇند راتوڙ، معمور يوسفائي، محمد سومار شيخ، منگهارام اوجها، محمد فاضل قائمي، حاجي لونگ، احمد خان آصف، چينارام، شير محمد شڪارپوري، محمد صالح منگي، محمد عمر راڄپر، رحمت الله، باغ محمد جوکيو، محمد صالح سمون،

مقبول احمد بلوچ، مولوي بخش علي جتوئي، امام بخش کنڊراڻي،
شمن ڀرڙو ۽ ٻيا اهر نالا آهن.

سنڌي لوڪ ادب جو اهو ذخيرو اڄ به ساري سنڌ ۾ شادين ۽
غمين جي موقعي تي ڏاڍي چاهت سان ڳايو وڃي ٿو. انهن لوڪ گيتن ۾
سادا الفاظ ۽ زبان تي پاڻ هرتو تري ايندڙ ٻول سندن جاذبيت جو سبب
آهن. لوڪ ادب جو ذخيرو تمام گهڻو آهي. خصوصاً اتر سنڌ ۾ ڪتابن
کان ٻاهر عوامي ماڻهن ۽ سگهڙن جي سينن ۾ اهڙو ذخيرو محفوظ آهي.
اسان جي پنهنجي ننڍپڻ جي ڏينهن ۾ جيڪي ٻاراڻا ٻول، لوليون ۽ گيت
۽ ڳجهارتون وغيره، اسان جون وڏڙيون، رات جو ٻڌائينديون هيون يا
جيڪي ٻول روزانه راند روند دوران، اسان پنهنجي هڪ جيڏن سان
آلاپيندا هئاسون، اهي اڄ به اسان جي ذهن تي اڪريل آهن. انهن سڀني
صنفن ۾ اترادي محاورن جو رنگ نمايان نظر اچي ٿو. چوڻه اهي سڀ
گيت سنڌ جي مٿاهين حصي يعني اتر سنڌ ۾ اسريا، نسريا ۽ ڳاتا ويا ۽
اڄ به اهي هتي ايترو ئي مقبول آهن. جيئن ته اتر سنڌ جي ٻولي تي
سرائڪي، بلوچي ۽ براهوي ٻولين جو اثر به آهي پر خاص طور تي
سرائڪي جو اثر وڌيڪ آهي. تنهنڪري اسان هتي مروج سنڌي -
سرائڪي مان ڪي مشهور اترادي لوڪ گيت به نموني طور ڏينداسين.
اتراڌي لهجي جي لوڪ ادب تي جدا ڪم ٿي سگهي ٿو.

هيٺ لوڪ ادب جي ڪجهه صنفن جا نمونا پيش آهن.

سرور

هي گيت ڪرامتي بزرگن، ولين، پنج تنن جي ساراهه، شادي،
باس ۽ ميندي جي موقعي تي، خاص طور عورتون شادي واري رات
جاڳرتو يا جاڳو ڪري ڳائينديون آهن. سخي سرور جي مزار دير
غازيخان جي ڀر وارين ٻهڙين ۾ آهي. هتي جيڪو سرور جو گيت ڏجي
ٿو اهو سرائڪي ۾ آهي.

الا! اول سوران مين برهه هي خدا،
 الا! تنهن تي سوران مين نبي رسول،
 الا! كل مان جنهن دا پيا هي قبول،
 الا! تنهن تون سوران مين سرور پير،
 الا! سريان نديان وهندا هي کير،
 الا! سرور دي گهر وچدي هي شاهي،
 الا! سرور جملي دي آس پڄائي.

ڏور

اترادي لهجي ۾ چيل ڏور جا بيت به ججه آهن. ڊاڪٽر نبي
 بخش بلوچ اتر جي سگهڙن ۽ شاعرن جن ڏور جا بيت چيا آهن، تن جا
 نالا هن ريت ڏنا آهن:

خدا بخش ابڙو (تعلقو ڪنڌڪوٽ) محمد قاسم کٽي (رفيق
 مهيسر تعلقو خيرپور) سيد حسين شاه (نٿ تعلقو روهڙي) قادر بخش
 راجپر، اله بخش مڱڻ (گهوگهارو) مريد جت (بخش جتوئي) خاقل
 پرڙو (ميرپور پرڙو) واحد بخش شيخ (شڪارپور) فريد خان گڏاڻي
 (گهوٽڪي) مراد لاشاري (تعلقو روهڙي) شاهنواز ڪٽوهڙ، عبدالرحمن
 مهيسر، گل بهار کٽي ۽ محمد عمر سومرو (خيرپور ضلعو) (۱) کي
 چونڊ ڏور جا بيت هت ڏجن ٿا، جن ۾ اترادي لهجي جون خصوصيتون
 نمايان نظر اچن ٿيون.

پيسي ڪڙن پري هو، سو نه هزارين هو،
 ساري ڪري ويو سو کان، سو سري ڪئي پوءِ،
 سو مان ڪسيرو ٿي ڪين ٿيو، هولڪ کان لنگهي ويو،
 ڪي حصا ڪروڙ کان ويو، پدم پاند نه پوءِ،

اهي اٿس يار ”اڏيو“ چئي، اهي سالڪ سمجھي ڏيو،
سون سپوڙهي ٿو، اڳڻ آئي عجيب جي.
(اڏيو مهر)

عمر ڪڍي مارئي، ڪوٽان اچي ڪري،
پيو شاباس جڳ ڪري، عمر کي اڪن چئي.
(اڪن ڪٽوھڙ)

ڪاهيندو ويو ڪيچ ڏي، اهو جت جيڏيون،
صندوقان سرواڻن کي، ڪلهن تي ڪيڏيون،
اٿن تي ”الهڏنو“ چئي، آهن مال مڏيون،
قبي ۾ ڪاهل کي لنگهيا، سال ڪئين صديون،
انهيءَ ويل اديون! گڏيس محب ”مهر“ چئي.
(الهڏنو مهر)

ڪنو هو ڪامن سان، مانجهيءَ سان مقدر،
خبر ٻڌي خان جي، مٽيائين انگ اکر،
پوءِ راضي آهي رهبر، اهڙي عاشق تي امام بخش چئي.
(امام بخش جلباڻي)

ڏي مارئي مارن ڪي، تون عمر ڄام امير،
پلي سانگي سڪيا هجن، پيا گهمن منجهه ملي،
تنهنجو نانءُ کڻي نيڪي، پيا ڪندا نر نظير،
سومري سڏير، ڏني اجڙوال ”امير بخش“ چئي.
(امير بخش کڻي)

جانب سان انهيءَ جاءَ تي، ڪٺا هئا ڪيئي،
 گوهر جي گودڙئي ڪي، هوءَ وٺي سا ويئي،
 پوءِ سڄي حقيقت حال جي، وڃي پالهر ڪي پيئي،
 درس اها ويهي، برسايائون ”باغ“ چئي.

(باغ)

مند پئي ماري، آئي اجهل هت عورت،
 اوڏو جڏهن اصيل ٿيو، ڏنائين جمالي جاوت
 پاسي ڪيائين پهنوار ڪئون، اها عداوت
 هن ڪري صبوريت، اچي مام مڃي مهر چئي.

(بهاول مهر)

سنڌي قصا

عمر مارئي جي قصي جو واسطو جالانڪ ٿر جي علائقي سان آهي پر ان قصي کي ساري سنڌ ۾ ڳايو وڃايو ويو آهي. اتر جي ڪيترن شاعرن عمر مارئي جا بيت چيا آهن. اهڙن بيتن جي ڀولي اترادي آهي. اترجي جن شاعرن ”عمر مارئي“ تي بيت چيا آهن، تن مان جن کي لوڪ ادب جي رٿا هيٺ قلمبند ڪيو ويو آهي، تن جا نالا هي آهن: وريل (تعلقو روهڙي) علي شير جاگيرائي (تعلقو روهڙي) محمد عارف ڪلهوڙو، صابر شر (تعلقو اهاوڙو) شيخ (تعلقو اهاوڙو) نالي چڱو (تعلقو صادق آباد) (۲) اترادي لهجي ۾ قلمبند ڪيل اهڙا ڪي چند بيت هيٺ ڏجن ٿا:

سوين آنديون سومري، لنديون منجهون لوڪ،
 ڏس عمر رنگ الله جا مينهن لاتي موڪ،
 ويندئي شهر الوت تي تنهنجي گهوڙي سودا گهوٽ،
 صفا تنهنجا ساڙيان، تو ڪارا اڏيا ڪوٽ،
 پوءِ مانجهي ڏيئي موٽ، اهي گر تي ويا غار ۾.

(وريل)

پچر ڦٽي ڪر پيڪن جي، تون مارن ڏهون مٽ،
 پارس سان پاسو لڳو ٿي، گوءِ اها تون ڪٽ،
 ورنه لهندينءِ مون جهڙو ٿئي سمجهين ڄٽ،
 خوشيءَ سان تون ڪاءِ پيءُ، خيال ندورا لٽ.

(علي شير جاگيرائي)

اناوهين رات عمر اچي نر چيس نسري،
 ته من لائي مارئي سن منهنجي خبر ڪري،
 جو مان ٿو مٿان ڪريان اچي تو وٽ وري وري،
 ته به اثر جي ڪانه اندر اٿئي ظاهر هڪ ذري.

(محمد عارف ڪلهوڙو)

عمر ساڌ ۽ —، سومرو، عمر روڙو راءِ،
 ڪٿي آيو ڪوھ تان، ڏکو ڏيئي ڏاءِ،
 پيءُ پنھي جو هيڪڙو، عمر پائين پاءِ،
 سس نه ڪنديس سومرا، عمر تنهنجي ماءِ،
 جھلندو ئي الله ڳھلا! انھيءَ ڳالھ ڪئون.

(نامعلوم)

رقعو مڪائين روح ڪئون، جڏهن هيڙو وار سمار،
 ڪاهي ويس عمر ڪوٽ تي اڳيون هو قربدار،
 موٽائي مان ڪي ڏنئين، مان ٿيس باغن کان بهار،
 مار ڏنر تنهنجي مارڻ ڪي، پوءِ مير انھيءَ وار،
 تنهنجي ڪامن قربدار، جيڪا مھڻي ساڻ مري وئي.

(نالي چڱو)

سسئي پنھون جو قصو پڻ عمر مارئي جيان سموري سنڌ ۾
 رائج آهي ۽ هڪ جيترو ئي مشهور آهي. هت ”نالي چڱي شر“ جي چيل
 بيتن مان چند بند پيش ڪجن ٿا، جن ۾ اترادي لهجي جون ڪي
 خصوصيتون موجود آهن:-

چئي: ڪهڙي ويڏن توسان، تنهنجو ڪاٿي ساڻ لٽيو،
 چئي: ساڻ سلامت هتري، مان ڪئون پلي هوش ويو،
 هڪ صورت جي سهڻي آ، جيئن ڪنوڻ ڏئي تجلو. نڪي آرام
 اکين ڪي، منهنجي نيشون نير وهن،

مرن ماڻڪ ماڻهوڙا، منهنجا چپر پيا چلن،
 ٻڌي ٻهڪان اٿن جون، هي ٻوٽيون نا پتجن،
 نه هئي نگامه نيئن ۾، جي اٿي اوهر ڪن،
 هاڻي تڪي تڙن ڏي، اهي اڪيون اڃ مرن،
 اهي فوت حيات هئن، جيڪي چوري رات چڙهي ويا.
 چوريءَ رات چڙهي ويا، پاڙي منجهان پرين،
 ڏسي پير هوتن جا، مينڙو پير چڙهي،
 وينديس پويئون پنهل جي، مان هٿون هڪ چڙهي،
 ڪونهي ڏوه ڪنهن جو اچي بندي باب ٻڙهي،
 هڪ ٿڌا ٻيو ٿاپا، پوءِ ڄاڻي پاڻ ڏڙهي،
 جي الله هيءَ وڙهي، ته ڏورينديس ڏڪن ڪي.

لوڪ گيت:

ڪن سبوجهن جي دل تي جيڪي گذري ٿو ۽ زبان تي جيڪي
 تري اچي ٿو، سولائيءَ جي آڌار تي ٻولن جي شڪل اختيار ڪري لوڪ
 گيت بڻجي ٿو. سنڌي لوڪ گيت سنڌي ثقافت ۽ سنڌين جي عوامي
 ادب جو آئينو آهن، جن ۾ سنڌ وارن جي عام زندگيءَ جو عڪس
 نمايان نظر اچي ٿو. عوامي ٻولن ۽ جذبن جو هيءُ عظيم سرچشمو
 روايتي شاعرانه تصور کان خالي هئڻ جي باوجود سهڻن، نمائندڙ ۽
 سادڙن خيالن سان ڀرپور آهي. (۲) لوڪ گيتن جون روايتون سموري
 سنڌ مان ملن ٿيون. لوڪ گيتن جي ٻوليءَ تي پڻ مقامي محاورن جو اثر
 ٿئي ٿو. جيڪي لوڪ گيت سموري سنڌ ۾ رائج آهن، انهن جون جيڪي
 روايتون اتر مان مليون آهن، تن تي به اترادي لهجي جو گهڻو ئي اثر

آهي، يعني ته ڪيترائي بند اترادي لهجي ۾ چيا ويا آهن ۽
 لوڪ گيت ۾ شامل ڪيا ويا آهن، مثال طور هو جمالو ساري سنڌ ۾
 مشهور ۽ مقبول لوڪ گيت آهي. اتر سنڌ ۾ هو جمالو لوڪ گيت ۾
 اترادي لهجو ڪم آندل آهي، اهو مشهور لوڪ گيت پيش ڪجي ٿو:-

منهنجو جمالو جتن سان، هو جمالو.

جيڃان جمالو.

لڙي ايندو لاڙ ڏنھون، هو جمالو، جيڃان جمالو.

ڪٿي ايندو خير سان، هو جمالو، جيڃان جمالو.

ايندو بندر بريج تي، هو جمالو، جيڃان جمالو.

لهي ايندو ريل مٿن، هو جمالو، جيڃان جمالو.

لهي ايندو لاريءَ مٿن، هو جمالو، جيڃان جمالو.

جيڪو رتو وڌي روح ۾، هو جمالو، جيڃان جمالو.

ايندو سکر واريءَ ڀل تي، هو جمالو، جيڃان جمالو.

منهنجو جمالو جتن سان، هو جمالو، جيڃان جمالو.

لوڪ گيت ”چلو“ پڻ اتر ۾ خاصو مشهور آهي. ڪافي
 روايتون سرائڪي جون ملن ٿيون. اترادي لهجي وارو هڪ لوڪ گيت
 ”چلو“ هن ريت آهي:-

چلو پاڻي پيهان، ڪري روح ريهان،

هي هي ڪوڪان ڪيهان.

جدا ٿيو آجائي، آهي دل ديواني.

چلو موجون ماڻهي وينديس نيٺ اباڻي،
 سانجھي يـا سڀاڻي.
 منهنجا مارو موچارا، آهن جيءَ جيارا،.....
 چلو چاهي چاهي، وچان ڪيچ ڪاهي،
 جتي پنهنـل آهي.
 ڏونگر ڪي ڏوريان، وندر ڪي ووڙيان،.....
 چلو دلبر جو گوهر، سهڻو سائين دلبر،
 مـلـيـس چاڻ ميهـر.
 اها گهڙي ٿيندي، ڏاڍي خوشي ٿيندي.....
 چلو مينـا ڪاري.....
 هل ته هليون سبتان، سهڻيون تنهنجون ريتان،
 جاني مورو ويئي ڳايان.....
 هل ته هليون ڪاڇي، جانب هوندو جاڻي،
 جاني مورو ويئي ڳايان.....
 هل ته هليون دادو، جانب لائمر جادو،
 جاني مورو ويئي ڳايان.....
 هل ته هليون ڪڇي، جانب جو سر بڇي،
 جاني مورو ويئي ڳايان.....

سنڌيءَ ۾ لولي ۽ بلوچي ۽ براهوي ۾ ليلڙي چون، هن ۾ عشق
 ۽ محبت کان علاوه نصيحت، صبح تي روانگي، پاڻي پيڻ، مال چارڻ ۽
 ٻار ڪي سمهائڻ، ريجھائڻ وارو مواد هوندو. هي اتر سنڌ جي ماڻهن جو
 وڻندڙ گيت آهي.

ويندا جو پيائين، تيڏي هٿ وچ ڪهاڙي،
قسمر هي خدادا، ول آوين پوياڙي،
ڍولڻ لولي....

ويندا جو پيائين، ڏني ويندائين لڙائي،
مين جو ڪٽجان، تيڪون خبر نه ڪائي،
بگا لولي....

اڏريان ني ڪونجان، وچ لٿيان ني روهڙي،
دلبر دي در تي، بهسان مين نهوڙي،
الا لولي....

اڏريان ني ڪونجان، وچ لٿيان ني روهڙي،
سونسي دي پچري وچ، لالان دي جوڙي،
بگا لولي....

اڏريان ني ڪونجان، لٿيان ني روهڙي،
هڪ محب ميڏا، ڏوجهي گلڙيان دي جوڙي،
الا لولي....

سند جي مشهور اديب ۽ شاعر نياز همايوني جي لکيل
لوليءَ جو نمونو.

لولي، لولي، لولي، لولي، الو،
سانت سڪ جي ٻولي، الو،
جوين تنهنجو جهنگ جي گل جان،

واءِ نہ لڳيس شل اولي، لولي....
 ڇاٽي گجين ٿو سڪڪڻا بادل،
 تووت ڇاٽ نہ چولي، لولي....
 مرڪ جنين جي پرم جي مڪڙي،
 مان تہ انهن جي گولي، لولي....

هڪ واقعاتي لولي جنهن ۾ جيڪب آباد ضلعي جي انڙ واه،
 ڪنڌڪوٽ ۽ بيگاري واه جو ذڪر ٿيل آهي. هن لولي ۾ عارب ۽
 نوران جي وچوڙي جو احوال اوريل آهي.

عارب جي هوندي نوران پٿرو هنداڀو،
 عارب مري ويو، نوران ويس مٽايو،
 جانب لولي....

انڙ جي ڪپ تي، نوران لٽا ٿي ڌوئي،
 اهي جايون ڏسي، نوران رت پئي روئي،
 جانب لولي....

واه انڙ ڏاڍو وهي ٿو پورن ۾،
 عارب مري ويو، نوران پئي سورن ۾،
 سانول لولي....

گرڙي گهوڙي مٿان، گلڙن جو گاشو،
 چڙهي ڏسان ڪوئي تي، عارب جو لاشو،
 لولي....

ميرن پيرن جو اڳي پاڻ ۾ تـنـاـزـو.

جنهن عارب ماريو تنهن جو گفن نه جنازو

جيڏا لولي....

بورڻ گهوڙي جنهن تي عارب چڙهيو آ،

عارب جو لاشو سڄو رت رڳيو آ،

محرر لولي....

بيگاري پتاري، جنهن کي ٽي سوسٽ گهير،

حيف آهي پيڻ کي، جنهن نه ورتو پاءُ جو وير،

بگالولي

بڍل فقير جنهن جي درگاهه لوڏرن جي ڳوٺ جي ڀرسان تعلقي

شڪارپور ۾ آهي. تنهن جي لوليءَ جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو.

ميخان سي محبت جون، اندر جيءَ جڙيون،

ڪڏهن آڳاٽن کين کي، جيڪي ڪاريگر ڪڙيون،

من ۾ روز مڙهيون، جيڪي هٿ سان هوت کڻي ويو،

تون آ سگهو شل راضي رب ٿيندو، ڍولا لولي....

لٽيڪو.

هي گيت اصل ۾ بلوچستاني آهي. جيئن ته اتر پاسي جون

حدون بلوچستان سان به ملن ٿيون. اتان جا براهوي ۽ بلوچ قبيلا

سياري ۾ لڏپلاڻ ڪري هتي ايندا رهندا آهن، جنهن جي ڪري هي گيت

هتي اسريو.

پڪي چيو، لالڻ! ڪا گهڙي بيهو،

لالڻ لٽيڪو چونڊاسي.

وڃان هيٺ، لالڻ! موٽندو نيٺ،
 لالڻ لٽيڪو چونڊاسي.
 پير باري، لالڻ! جي مڃيم ياري،
 لالڻ لٽيڪو چونڊاسي.

رومال:-

هي گيت اتر پاسي خاص طور ڳايو وڃي ٿو. سرحد، پنجاب ۽
 بلوچستان جي زبانن ۾ به ڳايو وڃي ٿو. رومال جي خاص نشاني طور
 مٿ ست ٿيندي آهي. هن گيت ۾ بيقراري، ويڙهي ۽ محبوب جي تعريف
 جا مضمون شامل هوندا آهن.

هڪ نمونو:-

سائينڪل واري سنهڙي کي، ڪلهي تي رومال آ،
 ڪلهي تي رومال آ، سوا روپئي وال آ، سوا روپئي....

ٻيو نمونو:-

سهڻا پنهنجي هٿ جو رومال ڪنهن کي نه ڏي،
 ڪنهن کي نه ڏي، دنيا ڏاڍي ڏنگي ٿي.

قافيون

عوامي شاعري ۾ قافيءَ جي صنف سڀ کان وڌيڪ مشهور ۽
 مقبول آهي. سنڌي شاعريءَ جي صنفن مان ”قافين ڪلامن“ جو
 مواد گهڻي ۾ گهڻو آهي. ڪيترو سارو ته قلمبند به ڪونه ٿي سگهيو
 آهي. لوڪ ادب سلسلي ۾ تمام گهڻو مواد جمع ٿيو هو، جن مان چونڊ
 ڪري ٽن ضخيم جلدن ۾ قافيون پيش ڪيون ويون آهن. اتر سنڌ ۾
 قافين چوڻ ۽ قافين ڳائڻ جو رواج تمام گهڻو آهي. اترادي لهجو قافين

ڪلامن ۾ ظاهر ظهور موجود آهي. ڪن مکيه شاعرن جي قافين مان مثالي بند پيش ڪجن ٿا. جن ۾ اترادي لهجي جون خصوصيتون موجود آهن؛

۱- ديدان ديدن سان اڙي ويون، هاڻي چهر ڪير چوري
دامر زلف جا قابو جو پيڙا، ڪير سگهي چني چوڙي
ابرو واريون تيز تراريون، سيني هيٺون جانب جوڙي
پيڪان پنڀڙين جا هن نذر ڪي، دوست ڏنا آهن ڪوڙي
عشق اوهان جي آتش لائي، نينهن وڌو آهي نهوڙي.
اڱڻ اسان جي آءُ پيارا، قدم قدم تئون وڃان گهوري
تو بنا سڻها حال اندر جو، ڪنهن سان نذر ويهي اوري
”راض محمد“ کي راتيان ڏينهان، سڪ اوهان جي وڌو جهوري.
(راض محمد خان عاشق)

۲- مٿي اڏاڻو باز، ڪپي مرادان ڪلئي
اچي اندر مٿون پيدا ٿيو، انا الحق جو آواز
ثابت نينهن نفي ڪيو، سڙيو هئڻ جو ساز
بيخوديءَ جي بحر ۾، شوق ٿيو شهباز
”ميرل“ هن مسڪين تي ٿيو الاهي راز.
(فيض دريا شاه ميرل)

۳- لاتسي عشق اوهان جي لوري
لستسي دوست ٿيو دل زوري

زلفان تنهنجون آهن منبر
 چشمان تنهنجون ساڳي خنجر
 ڪڪي چاڪ وجهن ٿيون چوري.
 آءُ تم گڏجي ڏينهن گذاريون
 ڳالهائون ڳرهه ڏيئي ٿاڙيون
 امان رات وڃوڙي جي گهوري.
 سڪ اوھان جي ڪين لهي ٿي
 سهڻل سائين روز رهي ٿي
 جيءَ جان جڻي منجهه جهوري.
 ”مفتون“ آڪي ڪر احسان ڪي
 آءُ تم اصل ڪون دلبر ڄاڻي
 آھيان پڌري اوھان جي ڌوري.
 (مفتون همايوني)

۴۔ ڪهڙو ڏيان مان حال هجر جو
 لئون پرين مون سان لايون هليو ويو
 درس دوست پسائي پنهنجو
 چاهه ڏيئي دل ڇايون هليو وو
 درد مندن جي دل تي دلبر
 ڪو غم ڪڙڪايون هليو ويو.
 سڪندي سال ٿيا جنهنن پر لئي
 پير اڱڻ منهنجي پايون هليو ويو.

دوست پنا مون در نم اڄهي
سينني اندر سمايون هليو ويو.
”علوي“ جهڙا سوين پيا سرتيون
گهروي يـــــــار گهمايون هليو ويو.
(مير علي نواز علوي)

۵۔ اک ٿيا ته انار، سڄڻ تنهنجي سانگي
ڪرڙ ڪڪوريا ڪنديون ڪانديرا
گم ڳچيءَ تـــــــي ڳتڪـــــــن ڳيرا
ڌار وجهن پنهور، چيلن کي ڇانگي
اور اـــــــور اڄهڪارون
ڦرڪڪي ڦاڪـــــــان ٿـــــــي دل ڦارون
قادربش قرار، پوءِ نامي نانگي
(قادر بخش گولو)

۶۔ جتن جون جبل ۾ آمن جامر جهوڪان
موٽڻ ڪوڻ مهاڳيون پنهل جون پلهوڪان
ڏٺيءَ ڏير ڪيڙا وٽيون هـــــــوت ويٺڙا
پلم مئيءَ جي پيڙا، امڙا ويڻ لوڪان
ڪٿوريون ٿا کائڻ، ڪنهن کي ڪين ٻڌائڻ
ورهي ٿيون وسائڻ، پڪيون پاڪ پوڪان
ڏڪن ۾ سورن جي ڪريان ڳالهه ڪهڙي
واهن واهه واهيون، لڳن عام موڪان

سينگار جي شاعري سموري سنڌ ۾ ڪئي ويندي آهي. ڊاڪٽر بلوچ اتر جي شاعرن جن سينگار جي شاعري ڪئي تن لاءِ لکيو آهي ته: ضاهر موجي، صادق کتي ۽ صادق ميربحر غالباً پهريان وڏا سگهڙ هئا جن اتر طرف هن ذوق کي وڌايو. اتر جي ٻين شاعرن جن سينگار جي شاعري ڪئي تن جا نالا هن ريت آهن:

ڏتو رنگريز، ملان هوت موجي، الله بخش ڪاڪيپوٽو، وڏيرو شادي خان، ميان علي شاه، يار محمد ڪاڪيپوٽو. وريل شاه، محمد رمضان ڪاڪيپوٽو، محمد سچل ڪاڪيپوٽو، خداپخش حجار، ڪريم بخش موجي، امير شاه، غلام فرید ڪاڪيپوٽو، لال بخش موجي، سائين رکيو ڪاڪيپوٽو، واليدنو فقير، حجار. (۶)

سينگار جي جن شعرن ۾ اترادي لهجي جون خصوصيتون ڏٺيون ويون آهن، تن مان ڪي هت ڏجن ٿا.

۱- رڌان رجنهي جيھون، چمر چيھ — ل ڪئون وَڌَ
انف انگ ڪئون آڳرو، رَوَ ۽ رين ڪيو رَدَ
ڪيسر، ڪسنب، ڪنگو۽ ويتر خوب پريان جا خَدَ
دَچن دلبر جا پسي، وڃي در پيا منجهم دَدَ
چھرو چمڪيو، چي چي ڪيو زيب ذھب ڪي زَدَ
جوزاجانب ڪي پسي اٿيو عشق منجھارئون اڌ
ٿور پسڻ ڪي مور هليا، پيو سَڪر ڪي ٿي سَدَ
”حمل“ چئي هت حد، بيشڪ ناھ بيان ڪي.
(حمل)

۲ جيئن انڊلٽ اپ مڙن اڀري تنهن کان پير وڏو ڀروڻ
موتي ڏٺو محبوب جا، سون نم ٿاڻي تن

چوان چوڻو چنڊ ڪئون، منهن ته محبوبن،
 سونهن ته سپرين، ڏني والي پاڻ ”وسند“ چئي.
 (وسند)

۳. ظالم زلف سڄن جا هن ڪارا ڪيس ڪڪر
 تنهن چوڙي ڇڏيا هن شان کون تڙ تي تسليم
 ڪندڙ ڀروش پاڻهين منهنجو حالت ڏسي هيڪر
 ڪي ڪني جي آڌر، آئون ”اڱڻ“ آڌر ان جي.
 (اڱڻ فقير)

ٽيه اڪريون

”ٽيه اڪريون“ جي شاعري سموري سنڌ ۾ مقبول آهي. اترجي
 ڪيترن ئي شاعرن ”ٽيه اڪريون“ چيون آهن. هيٺ ٽيه اڪرين جا
 ڪجهه مثالي بند ڏجن ٿا، جن ۾ اترادي لهجي جا عنصر موجود آهن:-

ميرئون ملڻ جون ڪر، ولهنيءَ سان وايون
 ٻاڏايان ٿو ٻارو چل لئي، پاند ڳچيءَ پايون
 کائڻ اچن ”کٽيءَ“ ڪي جانب توڙيءَ جايون.
 ”منهم مغفرة و اجر عظيم“ ڪر ساجن! پلايون
 وئين لڻءَ ٻارو چل لايون، پنهل ايندءَ پاڻهي.
 نون ٿون نمائيءَ، وڃي ڪانگا ڏيڄ خبر،
 پيرين پند نم اجهي، پٿون ڪيا پٿر،
 آزاديءَ سان عثمان چئي، ڪڇ پرينءَ وٽ پڇر
 لقد جئڪم رسول من انفسڪم، آهيان تو آڌر
 ڪيچي له تون ڪر، پنهل ايندءَ پاڻهي.
 (عثمان کٽي)

مداحون ۽ مناجاتون

اتڪل ايڏي سو سالن کان وٺي مداحون سنڌ ۾ عام مروج ۽ مقبول رهيون آهن. مسجدن ۽ مدرسن ۾ سعادت طور پڙهيون وينديون آهن. ازانسواءِ ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ پڻ عيدن برادن ۽ شادين جي محفلن ۾ ”شغل“ طور ڳايون وينديون آهن. (۷)

هت اتر جي شاعرن جي مداحن ۽ مناجاتن جا ڪي بند پيش ڪجن ٿا، جيڪي اترادي لهجي جي نمائندگي ڪن ٿا:—

۱۔ سوين لک سوالِي ٿا تو هڙن پـنن،

اوهان جا نه هئي درڪي پانهان وڃن،

اچي واٽ دامن پيلي جي وٺن

مڙئي سائين جا گولا غم نه ڪن.

پهچ پير درماندگان دستگير

مريدن مددڪرمحي الدين مير.

۲۔ خاص ختم الانبياء خير البشر

تون ڀلو سرتاج سڀ ڪٿون سربسر

انبيائن ۾ اچو ڪل ڪٿون ڪـشـر

عاصـمـين جو آسرو يـسـوم الحـشـر.

يـسـا رسول الله عربـي الغـياث.

(حسين فقير ديدڙ)

۳۔ پرتئون هيس پياسو دلبر ڏنـسـو دلاـسـو

غم جو رهيو نه ماسو، رس يـا سخي سرور

پهچ اچي پيغمبر!

محبت جني جي مونسان، موليٰ ميلين ٽني سان
مشڪل هجيم آسان، رس يا سخي سرور

پهچ اچي پيغمبر

دليئون گهرير دعائون، ڪرمون قبول ڪيائون
من جون پنيون مرادون، رس يا سخي سرور

پهچ اچي پيغمبر

(ميان حامد الله)

۴- نام ڪو مورون مٿو منهنجي مداين پاند ڪو
عاجزن اڀوجھڙن ۽ بيڪسن جو پرجهلو
احمد عربي! سٿي فرياد تن واهر ورو
دلبر! دامن لڳي جو داد ڪر هر دو سرا.

در در صلواتن سرورا! ماڻهو ملڪ توتي پڙهن
ڇا زمين و آسمان لوح و قلم ڪو ڏئون ڪهن.
هيئون اچو ڪر احمد! هي ڏک ڏولاوا سڀ وڃن،
آهون سٿي احمد! سيد سٿي منهنجي صدا.

۵ توڙئون تنهنجو سنگ سڏايان، گولن جي آءُ گولي آهيان
هر در هادي مرشد پائيان، آءُ مل جاني! ڪانگ اڏايان
دلبر تنهنجي دامنگير، مدد ڪندين تون مرشد مير

عاشق مولیٰ قطب کبیر.

سهوان مون منجه سس هزار، ڏوھ گناه ڏاڍو ڌار
کافن ۾ اچي رس کوهيار، وير ڪندين ٿون ور وهار،
ڏوھن ڪيڙس زور زهير، مدد ڪندين تون مرشد مير
عاشق مولیٰ قطب کبیر

(غلام حيدر شر)

مولود

”مولود“ عربي لفظ آهي، جنهن جي معنيٰ آهي نئون ڄاول ٻار. ٻار جي ڄمڻ جو وقت. سنڌي محاوري ۾ مولود اهو نظر آهي، جو آنحضرت صلعم جي ولادت باسعادت جي مسرت ڀرئي موقعي تي سندن شان ۾ چيل هجي. (۸) مولود نه صرف خوشين جي موقعن تي چيا ويندا آهن پر جنازي سان گڏ قبرستان تائين پڻ مولود چورايو ويندا آهن. اتر ۾ خاص طور تي جنازي سان گڏ مولود چيا ويندا آهن. مولود اتر سنڌ ۾ تمام گهڻو مقبول ۽ مشهور آهن. رمضان ۽ عرس (ربيع الاول) جي مهينن ۾ مولودن جون مجلسون ۽ شغل جام ٿيندا آهن. اتر ۾ ڪيترا مشهور مولودي ٿي گذريا آهن. ساڳي وقت ڪيترن ئي بلندپاڻي شاعرن مولود چيا آهن. هت حسين ديدڙ ۽ صاحب ڏني جا ٻه مولود پيش ڪجن ٿا. جيڪي اترادي لهجي ۾ چيل آهن:

۱- پاڪ پينمبر بادشاهه عاليشان عظام

داور ڪيو دارين ڪي، تنهنجي هيٺ حڪام

حوران تنهنجا هاشمي ملن پير مدار

خاص ملائڪ خدمتي آڀن وارا عام

منجان توڏي مصطفيٰ، صبا هت سلام

ڪندين شل قبول تون پاڇيءَ جا پيغام
 ويرو وسيلا واهرو عالمر ڄام امام
 ٻڌي دانهون دلريا، ڪج ڪو غور غلام
 آجهو تنهنجو آسرو، تڪيو زور نمام.
 ڪڍومير مريض ڪي، اچي دولهم منجهون دام.
 عاصي عاجز احمد، لڳا تنهنجي لام
 رڪج هٿ ”حسين“ چڻي، اچي سرور مٿان سام
 (حسين ديدڙ)

۲- مون کي نرم ل نبي ڏيکاريو، روضو رسول الله جو.
 مسجد مديني مير جي، جامع وڏي جنسار الو
 نيلان منارا نور جا، سورنهن مٿي سينگار الو
 صاحبڏنو چري سيدا، تنهنجي اجهي آڌار الو
 ناقص نذر آهيان، نبي نالي خدا جي نهار الو
 (صاحبڏنو)

هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا

هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا، هڪ خاص قسم جا عنوان آهن
 جن جي سري سان شاعرن پنهنجا شعر جوڙيا آهن. هيٺ جي لحاظ سان
 اهي چئن سائچا يا قالب آهن جن ۾ شاعرن پنهنجا بيت سمويا آهن.
 انهن عنوانن ۽ قالبن جي نالن پويان احساسن ۽ ڪيفيتن جو داستان
 پنهنجائي آهي، جنهن جي اثر سببان ئي ان قسم جا شعر اسريا ۽ رائج
 ٿيا. (۹)

هت اتر ۾ چيل اهڙن سخنن مان ڪي پيش ڪجن ٿا:

خميس وار ڪنيو هڙ هڪلن ڪري دکايل دانهان،
آءُ پنهل! ڏس پير پاهڻ ڪيا چولي ڇيتيون ڇاهان،
گولي ندي وٺڪار وندرير واليءَ ڪيڙس واهان،
ماڳ انهيءَ تي موٽي ملندءَ، ڪيچي ڪاهون ڪاهان،
ايس موت هاڙهي ڀر، اگهيون اياڻيءَ آهان،
پارئون برهم بلوچ پڳي پن پردي سان پناهان
ويس وڳا پهري پوشاڪان، خوب خوشيءَ مٿن خواهان
ور جي آڻي غم ويا، ٿيون سدا سهاڳ صلاحان.
(بخش علي جتوئي)

ڇنڇر ڏينهن ڪيو، ٻه ڳڻ وجهي ٻنگ
ديدان ديدن سان ويو، اڙائي آڙينگ،
نور نزاکت ناز منجهان، نايو نينهن نسنگ،
چوري تنهن چنگ، چوڻيءَ تائين چور ڪيو.
(عبدالرحيم داروغو)

ووڙي ورتر پاڻهي، ڪري اريعا تي اقرار
نيهن جون لوڪان تڪيون تفنگان لڳن ليل و نهار
اهي اصلوڪا اقرار، آءُ پاڙ اچي پريت جا
(عبدالرحيم داروغو)

هنر

اُتر پاسي سگهڙ تمام گهڻا ٿي گذريا آهن. جن ۾ استاد محمد
سوايو موجي، خالق ٻرڙو، فقير عثمان سانگي، قلندر بخش بدوي، ميان
شاهه محمدديدڙ، لال فقير ڪورار، صيفل ڀٽي، اسماعيل پهوڙ،
اسماعيل ڪيهر، قلندر بخش ڪيهر، بدر الدين ڪيهر، امام بخش
ڪنڊراڻي ۽ ٻيا ڪوڙ سارا آهن. لعل فقير ڪورار لوڪ ادب جي مڙني
صنفن تي پاڻ ملهايو آهي. سندس هڪ هنر نموني طور پيش آهي.

سهڻي هلي سِير وٺي، هيس گهڙي ساڻ گذر،
اڳيان ڪل نه پيس ڪڙڪي جي، اچي واڳن ڏنس ور،
اچي واهر ڪر ولهي جي، مون تي ڪر ميهڙ،
ڏسان شل اکين سان، ٻيٽن ڪي ٻيهر،
اچي آنيور، ڪيائين قرب ڪورار چوي.

مٿين هنر ۾ سگهڙ هرڻي جي معجزِي جي ڳالهه دهرائي آهي،
جيڪا ڪنهن شڪاري جي دام ۾ ڦاٽي هئي. هن جا ٻچا ڪاٺس پري
هئا. هن مرڻ کان اڳ هڪ دفعو پنهنجن ٻچن کي ڏسڻ ٿي چاهيو. چون
ٿا ته حضور صلعم جن هرڻي جي ضمانت ڏني ۽ هو ٻچن کي کير پياري
واعدي مطابق واپس وري.

هن هنر ۾ هيٺين لفظن جي لڪ رکيل آهي.

پهرين سٽ ۾ : سهڻي = سو هرڻي + گهڙي = گاهڙي (گاهه)
ٻي سٽ ۾ : ڪڙڪي = ڪوڙڪي + واڳن = واڳيون (رسا)
ٽين سٽ ۾ : ميهڙ = مهر (رحم)
چوٿين سٽ ۾ : ٻيٽن = ٻٽن (ٻچا)
پنجين سٽ ۾ : آنيور = انور (حضور صلعم)

گروچيلو

محمد اسماعيل پهوڙ، استاد ٻيڙي خان ڪنڀار جو شاگرد آهي. سينگار، پهاڪو ڏٺ پرولي، هنر ڳجهارت، گرو چيلا ۽ ڏور ۾ وڏي مهارت رکي ٿو. هيٺ سندس گرو چيلي مان هڪ نمونو پيش آهي.

گروچيلو ۾ ڪي به ٽي سوال ڳجهارت طور ڪيا ويندا آهن ۽ تنهي جو جواب ساڳيو هوندو آهي.

گرو چوي ٿو : ڪاتي وهندي نھين،

ٻڪري تهندي نھين،

مسيت تهندي نھين.

هن ۾ سگهڙ پڇي ٿو ته ڪاتي چو نه ٿي وهي، ٻڪري چونه ٿي ٿهي ۽ مسجد چونه ٿي ٿهي.

جواب ۾ چيلو چوي ٿو: گرو، او سامهين نھين.

يعني ڪاتي انهي ڪري نٿي وهي جو هو سامهون يعني سڌي ناھي. ٻڪري انهيءَ ڪري نٿي ٿهي جو شينهن هن جي سامهون ناھي. مسجد تڏهن نٿي ٿهي جو اها ڪعبي جي سامهون ناھي.

حوالا

(۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. ڏور. لوڪ ادب سلسلو. ”سنڌي ادبي بورڊ“

(۲) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. عمر مارئي. لوڪ ادب سلسلو. سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۷۶ع. ص- د کان ح

(۳) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. لوڪ گيت. لوڪ ادب سلسلو. سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۶۵ع. ص- ۱

(۴) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ قافيون جلد ۲. لوڪ ادب سلسلو.
سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۸۷ع. ص - ۶

(۵) ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڊيلو. لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو ۱۹۸۶ع
ص- ۱۲۹.

(۶) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ. سنڌي سينگار شاعري. لوڪ ادب سلسلو.
۱۹۸۶ع ص- ۱۷۹.

(۷) ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ. مداحون ۽ مناجاتون. لوڪ ادب سلسلو
۱۹۵۹ع ص- ۱.

(۸) ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڊيلو. لوڪ ادب جو تحقيقي جائزو ۱۹۸۶ع
ص- ۳۱۸.

(۹) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ. هفتا، ڏينهن، راتيون ۽ مهينا. لوڪ
ادب سلسلو. ۱۹۴۱ع ص- (۱)

باب ستون

آترادي لهجي جا خاص لفظ

(الف)

آبس = حبس	آجا پاڄا = حساب برابر
آپي سامي = دم جي بيماري	آچار پائڻ = آچار تيار ڪرڻ
آٽ = آس جو تاءُ	آڍڻ = مالش ڪرڻ
آٽامٽا = مٽا سٽا	آرايون = گرمي داڻا
آٽڪڻ = جهيڙو ڪرڻ	آرس = سستي
آٽل = واڌارو ڏيڻ	آرسي = سست
آپياپ = مسڪين طبع	آڪڙ = غرور
آرجهڻ = الجهڻ	آڳو = اڳيون حصو
آرڪو ترڪو = مال اسباب	آگهارڻ = ڌوئڻ
آفراط = اجايو	آلسي = سست
آڪائڻ = بند ٿيڻ	آئو = ناپاڪ، سٺو جوضد
آڪو = سمورو	آپ = ڪڪريون

اڳلا = اڳيان	بدي ڏيڻ = بڪواس
اڳو پوءِ = گڏوگڏ	بڪوات = بڪواس
اڳهريل = اڏريل	بڪيڙو = ڦڏو
اڱڻ = اڱر	بگو = ڪوڙهيو
اليل = پُور، اڌمو	بگو = اڇو
امارو = سج جو اڀرڻ	بلو = حيلو
اميڙي = ڏاڳن کي ڳنڍ ڏيڻ	بوچڻ = ڪلهي تي رکيل ڪپڙو
انڊ وٺڻ = بهانا بنائڻ	بود = مستي
ان ڪليل = بيمار، هيٺو	بودل = چريو، چرئي
اوڻپو = چالاڪي	بيڪ = ويس
اوتار = خيال، اونٿار	(ب)
اوجھراڪي = ننڊ جو گھيرت	باتو = پٿر
اورار = اورين ڀر	باجهون = کان سواءِ
اوساري = پٽ کڻڻ	ٻاڙو = ڪوڙو
اوڳر = اندر جو حال	ٻٽالو = پٽاتا
اولڻ گھولڻ = قربان وڃڻ	ٻُٽو کوه = کوه جنهن کي پڳ
(ب)	يا مولھ نہ هجي
باڪس = ماڇيس	ٻُٽو = بنا زيورن مرد
ٻٽر = بدتر	ٻُٽي = بنا زيورن عورت
بٺي = قبر	ٻٽ = جڙيل، گڏ
بدبدو = بهتان	ٻڄتي = اصل ڇت هيٺان ٺاهيل

تتي تاء = هڪدم

ترلان = تريل

تهوت، تاهوت = تڪڙ

تؤ = تپش

(ٺٽ)

تٽ ٻڌڻ = شاديءَ جي تاريخ

مقرر ڪرڻ.

ٿيٽ = کير وٺڻ لاءِ ٻول ڪرڻ

(ٺٽ)

ٿاڻڻ = باهم تي مڪڻ رجائڻ

ٿرخائڻ = دلاسن سان ٿارڻ

ٿڪا وٺڻ = پئسا ڪمائڻ

ٿڪو ۽ دعا = تعلق ختم ڪرڻ

ٿويو = اناج ماپڻ لاءِ ماڻ

(ٺٽ)

ٺرڻ = خوش ٿيڻ

(ٺٽ)

ٺاهڻي = پٿر ڪٽڻ وارو اوزار

ٺٽڪو = پڳ

ٺٽڪو = ماتر

ڇٽ سامان رکڻ لاءِ

ٻرگهل = وڏو سوراخ

ٻڪ ۾ اچڻ = پريشان ٿيڻ

ٻڪرال = اوڀر جو مينهن

ٻن سڻ صبح = ٺاڪ منجهند

ٻنڊ = هڙ

ٻنڊو = ڪسيءَ کي ڏنل بند

ٻنگر = نوان قتل گل.

ٻوڪڙ = وڏو آواز.

ٻوڪي = ننڍي چادر

ٻوهي ڏيڻ = آزار ۾ ڏيڻ

ٻيو ٻه = ٻيو ٻه

(ٻٻ)

ٻيڇڻ = پورو اچڻ

ٻينڊ = پٿر

ٻينگيو = سڄو

(ٻٻ)

ٻٻاڪ = گهڻو ڪاٺيندڙ

ٻٻر ڪرڙيون = ننڍيون سفيد

ڪڪريون.

پٺڻ = موڪلڻ
 پٺڻ = اڳڻ.
 پرار = پرينءَ ڀر
 پروڙ = پنن مان ٺهيل پٺڪيٽ.
 چڱهه = ننڍي ڪڏ
 چوچڙي = باهه جي سنهي لات
 چوچڙي ڏيڻ = تپائڻ، تنگ ڪرڻ
 چولو = پهريان.
 چيٽ = رڙ.
 چاگ = نخرو.
 ڊٻڪي
 پٺڻ = ذليل ڪرڻ

(ڄ)

پوتڙو = ڪپڙي جو ٽڪر
 پهراڻ = مليل جو چولو
 پيڇو = پويون حصو
 پيهه = رش، ڪپاڪيهه
 چٽيو پاڻي = درياءَ جو پاڻي.
 چل = پاڻيءَ جو ڪتورو.
 چمر = ڪڪر.
 چيت = ڪڪ.
 چيٽڙ، چيٽڙ = سٺيون عادتون.

(ڇ)

جات = جماعت = ڪٿم قبيلو
 جان = يا
 جائِي = سڄي
 جرخو = چمڪو
 جنبَ = پٿر، وڏو پٿر.
 جود = جلد
 جوهم وجهڻ = لاڳيتو تڪڻ.

(ڊ)

دل هول = دل جو خوف.
 دوڏا = اکين جا تارا.
 دونڪڻ = ٽمڪڻ.
 دونو = وٽن جي پنن جو ٺهيل پٺڪيٽ.
 (ڊ)

(ق)

ڏاڳو = تعويد.

ڏامر = دولت.

ڏانڊل = جهيڙو، ڦڏو.

ڏئونڪ = ورجاء

(ڦ)

ڏاجو = ڏاج.

ڏاڏر = ڪاوڙ، آڪڙ.

ڏاون ڏيڻ = شاديءَ جي هڪ رسم.

ڏڏل = ڏڪايل.

ڏڏريل = ڪٽيل.

ڏنگ = اڌ پڪل ڪارڪ.

ڏوڏا = اڻ پڪل ڪاري

ڏوڪا = اڻ پڪل ڪارڪ

ڏوگهڻ = هڪ گيت سان ٻي ڇڏڻ.

ڏوگهو = گهڻي اڃ.

ڏيب = بخشش، ڏاج.

(ڊ)

ڊاڙ = ٻٽاڪ.

ڊامبر = ڏامر.

ڊنب = ماڻهن جو ميڙ.

ڊنبلو = ماڻهن جو ميڙ.

ڊونگل = طغٺو.

(ڍ)

ڍار = سهارو.

ڍاڍ ڪرڻ = زور سان روئڻ.

ڍر = وقتو، وڻي.

ڍڍ = پيٽ.

ڍڍر = وڏي پيٽ وارو.

(ڏ)

ڏڪر پڇائڻ = ڏڪر ڪرڻ.

(ڍ)

ڍاهڪ = ڪڙمي.

ڍجبي، ستاويهيڻ رجبِي = پير

ڳوٺ ۾ ٿيندڙ ۲۷ رجب واري

تقريب.

ڍوازي = رياءُ رکندڙ.

ڍوڻ = درياه يا واهه جي اندر

ننڍي گهاري.

ڍهو = رس.

ڍڻو = چادر، پوتي.

ريڪ = ليڪ. سيگهه = جلد، تڪڙ.

ريڳاڙو = رت يا ڪنهن پائيت سيهو = سهنج.
جون ڌارائون.

(ش)

ريهي ريبي = برغلائي، پريائي.

ريهاٽ = رڙيون. شتر بي مهار = بي محابو، مطلب.

شتر = بي محابو، مطلب.

(ز)

شنگ تي چڙهڻ = رُسڻ، ضد ڪرڻ.

زمرڪ = وڏو نقصان.

شوڪي نهارڻ = ڪاوڙ مان نهارڻ.

شوم = مغرور، ڪنجوس.

(س)

(ع)

ساماڻو = جوان ٿيو.

سبب = جن. عرس جو مهينو = ربيع الاول.

(ق)

سبيل = ججهو.

ستوهه = تاڪيد، پارت.

ٽڪرو = وائڪو

سترو = سولو.

ٽڪل = اٽڪل.

سردر = درميان رکيل ڪاٺ.

ٽڪڻ = ٽڪ پري ڪائڻ.

سڳداسي = چانورن جي هڪ جنس.

ٽڪو ٿيڻ = شرم اچڻ.

ٽڪو پوڻ = اچو ٿيڻ.

سَنَدو = فرق، نشان.

ٽلهڙو = ڪمزور.

سنسو = وهه.

ٽوڙ = پٿر.

سوٽڻ = مالش ڪرڻ.

ٽوڪ = ڪاوڙ.

سوٽسو = وهه.

ٽوڪ = لادعوي

سيائڻ = وڻڻ.

ٽيهه = مار.

(ڪ)

ڪاٿر = خاطر، واسطي.

ڪانگهاري = پوئين ڪير واري
مينهن يا ڳئون.

ڪائي = ارڻي.

ڪٽ = سنهائجيت.

ڪٽ خلق = عام رواجي ماڻهو.

ڪڍ = الڳ ٿيڻ.

ڪڍ پوڻ = پوئتان پوڻ.

ڪرڪر = رنجھ ڪنجھ.

ڪسريل = ناراض، ڪاوڙيل.

ڪنگڻي = چانورن جي جنس.

ڪنگڻي = چوڙي، ٻانهن جو
زيور.

ڪني ڪٽرائڻ = پاسو ڪرڻ.

ڪوسايون = گرمي داڻا.

ڪيس ڳائڻ = ڪيس لڙڻ.

(گ)

ڪپ = ننڍڙي ڪڏ.

ڪٺاڻ = آچار.

ڪڪڙا يا ڪوڪڙا = پير جا بچ.

ڪٽڻو = وهي.

ڪٽڻو ڪٽڻ = نقصان پهچائڻ.

ڪوڙ = جام، گهڻا.

ڪيد = ٺڳي.

(گ)

گهٻو = زڪام.

گئل = پوريل

گٽ مٺڙو = بندرو. هڪ گرائنٽ

هڪ مٺ جيترو.

(گ)

ڳچل = ڳچ ٿيل، هڪ ذات.

ڳل پوڻ = ڳچي پوڻ.

ڳڱ = مچڏو.

گندان = هنڌ بسترا.

گيدو = کيسو.

گهوگهه ڪرڻ = ڳالهائڻ ۾

ڊيگهه ڪرڻ.

گهوگهي = ڳالهائڻ.

گهيڪو = پور، خيال.

گهيڪاني = پنهنجي خيال وارو.

(ل)

مڏ = ڪائن جو ترمو.

لاڪون = ڪان وٺي.

مزررو = شاباس، انعام.

لاوڻ = تيون، پاڇي، ٻوڙ.

مڳي = غرور.

لاڻي = ڳڙ ڌاڻي.

منجڻ = موڪلڻ.

لب = لالچ، رشوت.

مندر = ڪير وارو.

مند = جادو.

لبر لاهڻ = زخمي ڪرڻ.

منزل پڙهڻ = قرآن مجيد جو مقرر

لڪ تي مٿو ڌوڻ = امير هجڻ.

حصو پڙهڻ.

لڳڙو = ڪمزور.

موريز = ڪاڪوس.

لوڪ لڪا پوڻ = خلق کي خبر پوڻ.

موشو = بهانو، عذر، پاسو ڪرڻ.

لونجهه = ڳڻتي.

موڻو = گاهه يا ڪپڙي جو ويڙهو.

لوءُ = جهولو.

مهي ولوڙ = مائڏاڻ.

ميسٽو = بناوٽي معصوم.

ليٽ = ٻوڏ.

مئي = گاهه يا ڪپڙي جو ويڙهيل

(م)

ٽڪرو، ٿانون ڌوڻ لاءِ.

ماتو، متو = مون چيو.

(ن)

مانڊائي = اداسي.

نٽ = سدائين.

مانڊي = جادوگر.

نپ = آسمان.

مائڏاڻ = اڻ تڻ.

ندان = آخر ڪار، دنڪ.

مچان = مچون.

نرڇو، نرڇيو = ڪڇيءَ جي وڻ ۾ نر

مچو = مجموعو.

پوڻ.

(هـ)

هتر = شرم.

هودي = ننڍو حوض.

هود = حوض.

هشناڪي = چالاڪي.

هول = خوف، هور.

هیکل = اکیلو.

(و)

یلوان = بیوقوف، موڳو.

یکو = هڪ منو، ساندھ.

نود = نرڇو.

نیرڳ، نیرڳي = پاڻيءَ جو پڪي.

(و)

واٽڙي واچ = موڳو، بیوقوف.

وٽ وٽ = ڏانئڻو چڪڻ.

وجھ = نسل، قسم.

وچڻو = هٿ پڪو.

ورجيس = ريت، رسم.

وسو = موڳو.

وسيهر = ڪاريهر.

وَن = رنگ.

ونڌ = ورجاء، ڊيگهه.

ونوام = ونام.

وهڪيل = ويهجي ويل.

ويدن = مصيبت.

ويسورو = حيرت، عجب.

ويسوڙو = ويساري وارو.

ويڳ = بيماري، مٿو ڳرو ٿيڻ.

ويڳو = ساڳئي جو ضد اصل بجاءِ ٻيو.

ويٺي = ڪرائي، پانهن جي.

باب ائون

اتراڊي لهجي جا پهاڪا، چوڻيون ۽ اصطلاح

۱- آخر مڇاري ڪرڻ.

۲- آڏڙو ٻڌڙو ٿيڻ.

۳- آسمان تان ڪري ڪجيءَ ۾ اٽڪڻ.

۴- آسمان تي چاڙهڻ.

۵- آڳو پيڇو جا چڻ.

۶- آڱوئي چاپ.

۷- آڱوڻو ڪڍي ويهڻ.

۸- آلو نور مٿي جو سور.

۹- آني مان قتل.

۱۰- آني ويل ڪم اچڻ.

۱۱- آيا مير، ڀڳا پير.

۱۲- ايتا پير ڪڻڻ.

۱۳- ايتي پتي پڙهائڻ.

۱۴- ابوگسي، ڌيءَ وسي.

- ۱۵- اپ ۾ تراريون هئڻ.
- ۱۶- اتر کيتي، وڌي واپار، نيچ نوکري، پنڻ بيڪار.
- ۱۷- اٿو نه ڪو مٿو.
- ۱۸- اٽڪي پٽڪي ڪيڏڻ.
- ۱۹- اٿو ٻڌي پويان پوڻ.
- ۲۰- اٿو چي گهوٻاڻو.
- ۲۱- اٿو کائي ڪوئو، مار پوي گابي تي.
- ۲۲- اٿو کٽڻ.
- ۲۳- اٺ پنهنجي مٿ ۾ ترڪي.
- ۲۴- اٺ پير ٺاهڻ.
- ۲۵- اٺ جي لاهي چاڙهيءَ تي لعنت.
- ۲۶- آبي خاني لائي ڏيڻ.
- ۲۷- اڄ سڀان ڪرڻ.
- ۲۹- اڇو منهن ڪرڻ.
- ۳۰- اڇي ڏاڙهي اٿو خراب.
- ۳۱- اڍيءَ کي جن نه ڪن، اڍي کي عشق اندو ڪيو.
- ۳۲- اڏاري جي ماءُ مئي نه آهي.
- ۳۳- اڌ کي ڇڏي سڄي ڏانهن ڊڪي، تنهن کي سڄو ته نه ملي، پراڌ کان به سڪي.
- ۳۴- اڏائي گهزن جو خير.
- ۳۵- اُکريءَ ۾ مٿو وجهڻ.

- ۳۶- اکين تي پردا چاڙهڻ.
- ۳۷- اکين تي وهارڻ.
- ۳۸- اک نه ڏسي مڇ کي.
- ۳۹- انڌو هاڻي لشڪر جو زيان.
- ۴۰- انڌي کي ڏيو ڏيکارڻ.
- ۴۱- اونڌيون پائيون پاسيرا توياء.
- ۴۲- اٿندو آهاڻي، جا ڪوريءَ جي من ۾.
- ۴۳- بخت ڏئي پيڙو، ته دال مان سيرو.
- ۴۴- بچڙو ڪتو ڏئي پٽائي.
- ۴۵- بز نه بـزجي بها.
- ۴۶- بيڪاريءَ کان بيڪاري پلي.
- ۴۷- ٻه شينهن ٻيلي ۾ نه ماڻن.
- ۴۸- ٻڏيءَ ٻيڙيءَ جون هرڙان به پليون.
- ۴۹- ٻڪريءَ کي سامهه جي، ڪاسائيءَ کي ماهه جي.
- ۵۰- ٻلي ست ڪٺا کائي حج تي هلي.
- ۵۱- ٻوٽيون حرام، رهو حلال.
- ۵۲- پاڙين مٿان پت، ڪانون ڪيرائي وڌي.
- ۵۳- پت بنياد تي وڃي ٿي.
- ۵۴- پتر پائي ٿيڻ.
- ۵۵- پري ٻيڙيءَ ۾ واڻيو ڳورو.
- ۵۶- ڀڳي سان ئي پير، جيسين رتو راس ٿئي.

- ۵۷- پلي پلي پاڻ آئي، سا به نه چئبي پلي.
- ۵۸- تانو کٽي هڪڙو، ٺڪر پڇي گهڻن تي.
- ۵۹- تڪو ڏئي بيءُ پٺائڻ.
- ۶۰- تڪي چاڙهڻ.
- ۶۱- پاڙ ويلڻ.
- ۶۲- پاڻ نه بجهي ڏوجهان مٿيان ڏيوي.
- ۶۳- پاڻ نه پاري ڪتا ڌاري.
- ۶۴- پٿر پراڻو، سور پنهنجا.
- ۶۵- پڪي ماني چڏجي، پر سنگت نه ڇڏجي.
- ۶۶- پنج ئي آگريون برابر نه آهن.
- ۶۷- پنج ئي آگريون گيهه ۾.
- ۶۸- پنڌ کان ڪتي جي چڪ ۾ چڱو.
- ۶۹- پنهنجي ڪئي جو نه ويڇ نه طبيب.
- ۷۰- پنهنجو ماري ڇانءِ تي سٽي.
- ۷۱- پهچاڻ مڪڻ جي به چڱي ناهي.
- ۷۲- پهرين وٺي کير پري.
- ۷۳- پئسو وڃي، پت نه وڃي.
- ۷۴- پير جو ڪم نڪاءِ سان.
- ۷۵- پيسا ئي پاڻيءَ ۾.
- ۷۶- جمن چارڻ وارو سوال.
- ۷۷- جنا کان ڪيڻ.

- ۷۸- جنهن آهن ۾ کاڌو، سو پاڻڙي ۾ ڪيئن ڍاپندو.
- ۷۹- جنهن اڀرندي تاءُ نه ڪيو، سو لهندي ڇا ڪندو؟.
- ۸۰- جنهن جو بد بڻياد، تنهن جو ميوو مٺو نه ٿئي.
- ۸۱- جو چلهه تي، سو دل تي.
- ۸۲- جوڳي نه ڪنهن جا مٽ.
- ۸۳- جوئر جو اٽو.
- ۸۴- جهڙا ڪانگ تهڙا ٻڄا.
- ۸۵- جهڙ جهڙا سدا نه رهندا.
- ۸۶- جيڪي اکرين ۾ سر ڏيندا، سي مهن کون ڪين ڊڄندا.
- ۸۷- جيئنڊا هڪ ڏينهن ملندا.
- ۸۸- ڄاڻو پٽ، لٽي سڪ، پر ٿيو پٽ ته پتي پڪ.
- ۸۹- ڄاڻي ناهي، نائي مهاندي.
- ۹۰- ڄڻ ۽ ڦٽ ٻڌا ڀلا آهن.
- ۹۱- چارئي چنبا کوڙي بيھڻ.
- ۹۲- چانڊيا چور شنبائي شاهد.
- ۹۳- ڄڻيءَ ست پساڻو، واڻي وڌس وٺي، ڄڻيءَ ليکي واڻيو مٺو، واڻي ليکي ڄڻي مٺي، مٺي ساڻي ڄڻي.
- ۹۴- چريءَ کي چوڙو، ڪڏهن پانهن ۾ ڪڏهن چنگهه ۾.
- ۹۵- چلهه مٺو.
- ۹۶- چمڙي وڃي دمڙي نه وڃي.
- ۹۷- چنڊو چنڊي کي سو ڪوھ تي ڳولهي لهي.

- ۹۸- چور چوريءَ کان وڃي، هيرا ڦيريءَ کان نه وڃي.
- ۹۹- چور جي ڏاڙهيءَ ۾ ڪڪ.
- ۱۰۰- چور سائو ڪونهي، ڀاڳيو بکيو ڪونهي.
- ۱۰۱- چور نه ته چاڪي ئي سهي.
- ۱۰۲- چورن مٿان مور.
- ۱۰۳- چا ڪوري، چا تراريون.
- ۱۰۴- چتي ڪوريءَ واري ڏيگهه.
- ۱۰۵- چوڪراڻي پوتي، ڪنهن نه ڌوتي.
- ۱۰۶- چيڻا پورڻ.
- ۱۰۷- حنود ڪاسائيءَ واري ڪڏ.
- ۱۰۸- حياتيءَ تي ڪهڙو اعتبار.
- ۱۰۹- حيلي رزق، بهاني موت.
- ۱۱۰- خانن جي خاني، ماني مان معلوم.
- ۱۱۱- درياهن جا منهن ڪنهن بند ڪيا آهن؟.
- ۱۱۲- دشمن جي دانگي پيگي به پلي.
- ۱۱۳- دلوراءِ جي نگرِي.
- ۱۱۴- دودو ڌوڙ چنيسر چائي.
- ۱۱۵- ديهه وڏي نانءُ بيران.
- ۱۱۶- ڌڻ ته ڌڻي، نه ته وڪڻ ڪڻي.
- ۱۱۷- ڏاڍي جي لڻ ڪي به مٿا.
- ۱۱۸- ڏاچي هڻي ڏهه، توڏي هڻي تيرهن.

- ۱۱۹- ڏاڻن به ڏم گهر ٿاري.
- ۱۲۰- ڏهري دور تي مچر به گهڻا.
- ۱۲۱- ڏٺو پير، پٺي مراد.
- ۱۲۲- ڏني مک ڪير گهي.
- ۱۲۳- ڏنلاين آگريون ڏين.
- ۱۲۴- ڏير ڍرا ٿين.
- ۱۲۵- ڍڳ ڍڳي جڳ ڪي، سياڻو ڍڳي ڍڳ ڪي.
- ۱۲۶- راهوچن ۾ رات، قادر ڪنهن جي نه ڪري.
- ۱۲۷- رٺي اڳي ئي ويٺي هئي، ويتر آيس پيڪن جو ماڻهو.
- ۱۲۸- رٺي آهي گهوٽ سان، ڳالهائي نه ٿي ڳوٺ سان.
- ۱۲۹- رڍون مڙئي ٻوٽ ڪاريون.
- ۱۳۰- روهين رلا مٿي ڪلا.
- ۱۳۱- زور اڳيان زاري.
- ۱۳۲- ساڳي ماني ساڳ سان.
- ۱۳۳- ست گهر ڏاڻن به ٿاري.
- ۱۳۴- ستي چڙهي ڏاگهه.
- ۱۳۵- سڪن گڏ ساوا به سڙن.
- ۱۳۶- سڀ نه ماري سڀ جو سراپ ماري.
- ۱۳۷- سڪ سمهي ڪنڀاري، جنهن جي چور نه ٺهي مٿي.
- ۱۳۸- سڪڻي ڪني گهڻو اڀامي.
- ۱۳۹- سوڙ آهر پير ڊگهين.

- ۱۴۰- سہي تنگون ٿي، چوٿون پڇ.
- ۱۴۱- شرع ۾ ڪهڙو شرم.
- ۱۴۲- عقل ريءَ عذاب، گهڻو پسندينءَ جندڙي.
- ۱۴۳- عمر وٺي مارئي وٺندو، ٿر ته ڪين ٿيلهيٺندو.
- ۱۴۴- ڪاريءَ وارا ڪڪ.
- ۱۴۵- ڪڇ ڪوسي ڪرڻ.
- ۱۴۶- ڪري ڏاڙهيءَ وارو پري مڃن وارو.
- ۱۴۷- ڪڪ جي چوري لڪ جي چوري.
- ۱۴۸- ڪوئلن جو واپار- هٿ لاءِ هٿ ڪارو، پير لاءِ پير ڪارو.
- ۱۴۹- ڪڪڙ ڪوريءَ جو، نانءُ وڏيري جو.
- ۱۵۰- ڪتي جو منهن ڪارو، رڀ اوتري جي اوتري.
- ۱۵۱- ڪوڙي حرام، بچڪو حلال.
- ۱۵۲- ڪني آگر وڏي پلي.
- ۱۵۳- گابا هر وهن ها ته ڏاند نه هجن ها.
- ۱۵۴- گدڙ ڍاڪ نه پڇي، آڪي ٿو ڪتا.
- ۱۵۵- گڏم ڇا ڄاڻي گلڪند مان.
- ۱۵۶- گڏم اهوئي آٿر، بيا پيس ته پڻ ڪونهي.
- ۱۵۷- گهوڙا گهوڙا ڪرڻ.
- ۱۵۸- گهوڙي ڪن برابر.
- ۱۵۹- گوہ ڪي ڪٿي ڪٿي، ته گولهي شڪارين جا گهر.
- ۱۶۰- لال واه جا چيڙا.

- ۱۶۱- لام ڪيڻ.
- ۱۶۲- لپي لوڻڪ به نه، سڌان مريڙي جون.
- ۱۶۳- لال به لپي، پريت به رهجي اچي.
- ۱۶۴- لڪي عيسو پڙهي موسو.
- ۱۶۵- ليٽڙيون پائڻ.
- ۱۶۶- ماتي جي ماءُ جي مڪ، جهڙ جي ڏپ، ۽ انڌي جي گهٽ هڪ برابر.
- ۱۶۷- ماشا ڦرڻ.
- ۱۶۸- مالڪ ته مالڪي.
- ۱۶۹- ماءُ مري مريڙي ڪاڻ، پٽ پاڻي خان.
- ۱۷۰- مروان موت، ملوڪان شڪار.
- ۱۷۱- مڪڻ پوندي مٿو سڙيو؟
- ۱۷۲- مڪڻ مان وار ڪيڻ.
- ۱۷۳- ملتاني گهيتلو.
- ۱۷۴- ناني رڌڻ واري، ڏوهتا ڪاڻڻ وارا.
- ۱۷۵- ننهن جا زور لائڻ.
- ۱۷۶- نوانوي جو ڌڪ.
- ۱۷۷- نون ميهارن مينهون ڌاريون، کتا ساڙي دونهيون ڪيون.
- ۱۷۸- وات ڪاڻي، اک ڇاڻي.
- ۱۷۹- واڙيءَ ٻارهن هٿ اٿارهن، گهر ويٺي ويهه!
- ۱۸۰- واٽڙي ڪتي انڌا گلر ڇڻي.

۱۸۱- واٽڙي ڪتي واھ تي، سائڻ ليکي شڪار تي.

۱۸۲- وڻ وڻ جي ڪاٺي.

۱۸۳- ويچارا ڪيڏ.

۱۸۴- ويھن آگرين جو زور لڳائڻ.

۱۸۵- هڃي ناٿو ته گهر لاڙ ڪاٿو.

۱۸۶- هديرو گل ڪرڻ.

۱۸۷- هر هلائي ڇڏڻ.

۱۸۸- هڪ اڻهوند ٻيا افعال ٻڃڙا.

۱۸۹- هڪ الله جي نالي ٻيو حلوي سان ماني .

۱۹۰- هڪ وڻي نه، ٻيو وري جوتن سوڌو جهوليءَ ۾.

۱۹۱- هڪڙا اڌ ۾، ٻيا پنڌ ۾.

۱۹۲- هو سودو نه سڀي، هي اٽل گهري.

۱۹۳- هيڪڙ چوري، کير ڪتوري، ٻيجهڙ چوري، جيءَ جي جهوري.

۱۹۴- يارن جي ياريءَ سان ڪم، اڦالن سان ڪونهي.

۱۹۵- يارن جي باهه ٻارن مان نه ڪڍجي.

۱۹۶- يار يارائي معاملو صاف.

—

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، پَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻ جي آس رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَن جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ڀرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليڱگن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃين.

شيخ آياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٽ، پُڪارَ سان
تَشْبِيه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

.....

ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ چُپن ٿا؛

.....

ڪالهه هُيا جي سُرخ ڪُٺَن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن.....

.....

هي بيت اُٿي، هي بَمَ - گولو،

جيڪي به ڪُٺين، جيڪي به ڪُٺين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)